

Гочияланы Софья
(Ачабай кызы)

ДЖЮРЕКДЕН
ДЖЮЗ
ТЮЕК...

Гочияланы Софья

(Ачабай кызы)

**ДЖЮРЕКДЕН
ДЖЮЗ ТЮЕК...**

НАЗМУЛА
ХАПАРЛА
ПУБЛИЦИСТИКА

ЧЕРКЕССК

2000

84 (2 Рос-Кара) 6—5

Г 91

Китабны тыш суратын
художник *Сиротина В. В.* салгъанды.

Китаб авторну хакъына чыгъады.

Ученый-языковед, фольклорист, кандидат филологических наук Гочияева Софья Аюбовна автор свыше 50-ти научных работ. Широко известны читателю ее сборники «Карачаевские народные сказки» (1963), «Карачаевские народные песни» (1975), «Жил-был человек» (1971), «Вол в загоне» (1994)... В предлагаемый сборник вошли ранее не изданные произведения поэзии и прозы, а также публицистики.

Книга адресуется широкому кругу читателей.
Издание первое.

Г 470228020
9 П1 (03)—2000 — 2000

ISBN 5—7289—0182—4

Кара: 5761

© Къарачай-Черкес Республика
китаб басма, 2000

© Гочияева С. А., 2000.

Мунирге атайма

*Каждый пишет
как он
дышит...*

Б. Окуджава

А Л С Ё З

Белгилисича, Гочияланы Софья, Айыбны кызы, бизни кенг оюмлу, терен билимли алимлери-бизни бириди. Аны алимлик джашаууну юсюнден «Известные люди Карачаево-Черкесии» деген китабда (Черкесск, 1997) былай джазылганды: «Гочияева Софья Аюбовна, работник образования, ученый-языковед, фольклорист, кандидат филологических наук (1969).

Род. в 1937 г. (а. Карт-Джурт). Образование получила на историко-филологическом факультете Узбекского гос. университета (с 1955) в г. Самарканде, с переводом в Кабардино-Балкарский гос. ун-т (1959—1960), далее в аспирантуре Ин-та языка и литературы Академии наук Азерб. ССР. Диссертацию защитила по теме «Наречие в карачаево-балкарском языке». С 1960 года работа в Карачаево-Черкесском НИИ истории, языка, литературы и экономики, в 1978—1986 г.г. являлась заместителем директора НИИ по науке. С октября 1986 г. — зав. Карачаево-Черкесской областной лабораторией Ин-та национальных проблем образования при Минобразовании РФ, в 1991—

1993 г.г. — эксперт координационного Совета при Минобразовании РФ по КЧР, затем в республиканском филиале Ин-та национальных проблем образования Мин-ва образования РФ — ведущий сотрудник, а с октября 1995 года — зав. кафедрой национальных языков и литератур Ин-та повышения квалификации работников образования Мин-ва образования КЧР. Является автором работ: монографии «Наречие в карачаево-балкарском языке» (Черкесск, 1973), раздела первой научной грамматики карачаево-балкарского языка под редакцией Н. А. Баскакова, участвовала в создании русско-карачаево-балкарского словаря (Москва, 1965), является автором карачаево-балкарско-русского словаря (Москва, 1989), сборников «Карачаевские народные сказки» (Черкесск, 1963), «Карачаевские народные песни» (Москва, 1975), детских сборников «Жил-был человек» (1971), «Вол в загоне» (1994)». Бюгюн Софьяны илму ишлерини саны 50-ден артыкъды. Аланы ичинде талай илму статья, окъуу-билим системада, школлада кенг хайырландырылгъан орфография эм терминология сёзлюк эм башхала. 90-нчы джыллада республикада ана тиллени окъутууну демократия джорукъгъа айландыруу ишледе Софьяны юлюшю уллуду. Аны башчылыгъы бла школ программаланы, окъуу китабланы демократияны джорукъларына кёре джангыртыу иш барды. Софья КЧР-де окъууну миллет проблемаларыны ёсюу джолларыны концепциясын къурагъанланы бириди. Аны башчылыгъы бла 1997—1998-нчы джыллада республикада биринчи кере

ана тиллени окъутууну стандартлары чыкыгъандыла.

Ай, медет, 70—80-нчы джыллада, олсагъатда туура алгъа ургъан кѣзюулери джетген алимлеге джолла мамукъдан болмагъандыла, докторлукъ, профессорлукъ атла да бюгюнча тынч табылмагъандыла. Ол болум кѣблени артха тартыб тургъанды, къарачай алимле ол сагъатдагъы джамагъат джашауну терюне чыгъыучу болмагъандыла, орденлеге, медаллагъа да хазна теджелмегендиле. Софья да башында айтылгъан ишлерине кѣре 90-нчы джыллагъа дери ол огъай эсенг бир профсоюз граммотагъа да не болмагъанды. Интеллигенциябызны бири бирине удуу, арагъа таш атыб, бири бирине ёчюкдюрюу да кеси бир джорукъ болуб тургъанды. Ол зат Софьяны юсю бла да ётгенди. Алай а заманды хар нени да орнуна салгъан, хар кимни да керти болумун билдирген...

Софьяны талай джылдан бери тюрю-тюрю илму коллективлеге тамадалыкъ этиб тургъаны, артыкъсыз да арт джыллада ана тиллени окъутуугъа, педагогика илмугъа салгъан юлюшю эндиледе кереклисича сый табханды: ол бусагъатда «Къарачай-Черкес Республиканы Махтаулу илму къуллаукъчусу» эмда «Россияны Махтаулу устазы» деген сыйлы атланы джюрютеди.

* * *

Гочияланы Софьяны джашау сокъмагъы миллетибиз ётген джолланы ызы бла келеди. Кёчгюнчюлюкде Къарачайдан 30-чу джыллада атла-

ры кулакга чыгыб кетген кѡауумубуз бла Узбекистанда «Ач тюзде» («Голодная степь») кѡуралгѡан кѡб миллетли гулагны тузагѡында ѳсгенди. Софьян ыкитабына кирген назмуларында эм публицистика материалларында бу тема уллу орун алады («Ач тюзню ачыуу» деген назму циклда эм «Баяут бла баяутчула» деген очеркде). Джашаууну ол кѡзюуюню юсюнден сѡлеше, Софья былай айтады: «Эллиградуслукъ исси бла туздан узунуна-кенгине да таймай джарылыб тургѡан джеринден, кѡум биялумукъча сууундан кѡууаныб джашагѡанбыз десем киши ийнанмасын. Андан сора да джюрегими бюгюн да, суууруб тургѡан кѡб кѡыйын зат эсимдеди: комендатураны джоругѡун толтуруучу мурдарланы бири, Бедин эди тукѡуму, тиширыуларыбызны ат бла аллына сюрюб, кѡамчи бла кериле, ишге элтгенин унуталмайма... Бешинчи классны бошагѡандан сора пионерлагерге орус тенгчиклерибизни ийиб, бизге эркинлик болмай джылагѡаныбызны унуталмайма... 1954 джыл комендантдан кѡачыб барыб Самарканд шахарда университетге киргенимден сора, кѡарачай болгѡаным ючюн талай заманны кюн сайын дерсден кѡысталыб тургѡаным унуталмайма... Алай а, ызыма айланыб кѡарасам, ол заманны меннге багѡалы этген затланы да унуталмайма», — дейди Софья. Ма аны юсюнден джазады автор «Баяут бла баяутчула» деген историялы очеркинде.

Софьяны джашау джолуну байлыгѡы аны бу китабына сѡзсюз тамал салгѡанды. Огѡай, ол кѡрген, билген затларыны суратын салыб бармайды, неда бармагѡындан сыгѡыб джазмайды —

джашау сынамындан философия оюмла чыгъа-
рады. Ол огъай эсенг, табигъатны юсюнден джаз-
гъан затларында («О, Табигъат!...», «Къыш», «Кё-
гюрчюн») бир къауум поэтлеча табигъатны ариу-
лугъун, аны суратларын сыфатлаб бармайды, бы-
лайда Софьяны хар сёзю, хар тизгини джашугъа
терен сагъыш этдиреди, кёбюсюне джашаугъа со-
руула салады, анга къайгъылы этдиреди.

«О, Табигъат!» деген назмудан:

Адамгъа айланыб
Сен ант саласа,
Бирге джакълайыкъ
Джерни деб,
Намыс бла оюмгъа
Сен ышанаса
Джурт бла сабийге
Сакълыкъ деб.

Оюм этерми
Бююнню адам,
Тот хорлаб къоймай
Намысны?
О, Деу Табигъат!
Терек! Ай! Алам!
Иймегиз бизге
Къаргъыщны...

«Къыш» деген назмудан:

Келтирirmi джаз
Джюрекге джылыу?
Кетерми къайтмаз
Мыдахлыкъ эжиу?...

* * *

Екюнмейме мен
Кетген джыллагъа
Джырланмай
къалгъан
Джарыкъ джырлагъа.

Болурму алай
Джазыуда джорукъ,
Нюзюрню хорлай,
Умутну къозуб?...

Софья бир джыл газетибизде бир талай назму-
сун чыгъара, къысха ал сѣзчюгюнде алай джаз-
гъан эди: «Литература чыгъармачылыкъ мени
баш ишим тюлдю, алай а джашауну тик айланч-
ларында джазаргъа артыкъ талпыйма — не бек
къыйналсам, не бек къууансам... Аллай назмула-
рыны талайыны темасы авторну халкъы бла, мил-
летлик сезими бла байламлыдыла: «Халкъыма»,
«Къарачай анала», «Джашлыкъ сахарым», «Вик-
тор Харагъа» эм башкала.

Огъурлу халкъым,
Барды санга аятым,
Джаралы халкъым
Багъалыды атынг.

Кирсиз иннетинг,
Къучагъынг эркин,
Чомарт хурметинг,
Ышанган бетинг.

* * *

Кетиб ёмюрле
Боқъланды Къобан,
Джетдиле джелле
Сен сакъламагъан.

* * *

Урдула ала —
Бир къаты, бир сёл,
Бир къайгъы сала,
Бир бола ёкюл.

Басымлыкъ берди
Кёб кере аллах:
Сынадыла сени
Этиб мугур-мыдах.

Саггышлыма санга
Мен энтда бюгюн,
Учунганса алгъа
Энтда бёгек кёлюнг.

Къалды джангыз
ийнам:
Аллахдан джакълыкъ,
Бир-биринге чыдам,
Удууладан
сакълыкъ.

«Халкъыма»

Чыгъармачылыкъ джолда керти философия ангысы болгъан адам юсю бла ётмеген дагъыда бир тема-рахатлыкъ, къазауатха къаршчылыкъ. Софьяны да бу темагъа кеси энчи цикл болуб келген талай назмусу барды китабда. Циклны аты «Емюргеди хорлам!». Бери кирген назмулары уллу Ата джурт къазауатны Хорламына 50 джыл болгъанына аталгъан конкурсда ёч орунну алгъан эдиле.

Айхай да, Софьяны китабы лирикасыз боллукъ туюл эди — алай байды аны ич дуниясы. Ли-

рика назмулары «Джазны кючю кёбдю» деген бёлюмге киредиле.

Къысхача айтсакъ, ала орта джыллагъа кирген тиширыулары тиширыу сезимлерин тамам къозгъарчадыла («Тиширыуну насыбы», «Кетмейди эсен», «Дыб..., дыб..., дыб...», «Тюбемедик биз» эм башхала. Бир къауум назмуларына Софья кеси макъам да салгъанды-аны «Тюбемедик биз» деген романсын, «Къачны аллы бла», «Архыз» деген джырларын тенглери джыйылгъан джерде тилеб джырлатадыла.

Китабны назму бёлюмюнде дагъыда бир затха эс бёлорге излейбиз. Ол бёлюмге Кулийланы Къайсынны Софьягъа аталгъан бир бёлек назмусу кшошулгъанды, Къайсынны кесини кёолу бла джазылгъан. Ол бёлюмню ангылар ючюн 60-чы джылланы ал джарымына къайтайыкъ. Ол кёзюу къарачай да, малкъар да Орта Азиядан джуртларына къайтыб, бири бирин джангыдан джокълагъан, тансыкълагъан заман эди. Кёб тюрлю джыйылыула, тюбешуле бола эдиле. Ол джыйылыулары аралыгъы эки миллетни да белгили адамлары — джазыучулары, алимлери бола эдиле: Алийланы Умар, Кулийланы Къайсын, Кърымшамхалланы Хамзат, Отарланы Керим, Орусбийланы Ибрахим, Хабичланы Магомет, Аппаланы Аскер эм башхала. Хар джыйылыуда да Къайсынны сёзю, оноуу да энчи орун ала эди. Артыкъсыз да бек джаш адамлагъа, интеллигенциягъа хар бирине бир тюрлю ариу сёз таба биле эди, кёл бере эди. Гочияланы Софья, мен, Ортабайланы Римма университетни джангы бошаб,

Черкес шахарда къуллукълагъа кириб ишлеб башлагъан эдик. Бу назмула джазылгъан кёжоу 1963 джыл эди — Къарачай шахарда Шимал Кавказын литератураларына аталгъан уллу конференция бара эди. Перерывлада Къайсынны тегерегине джыйыла эдик — ол назмуларын окъуй эди, кесини китабларын аллына да талай ариу сёз джазыб, бизге саугъагъа бере эди. Софьягъа этилген назмуларын залда, президиумда олтургъан заманында джазыб, кёжоулю перерывда барыбызгъа да окъуб, кесине берген эди — былайда Къайсын бетине къызыл ура тургъан, тартынчакъ таулу къызгъа атагъанын ангылатхан эди. Софьягъа саугъагъа берген орус тилде чыкъгъан китабыны аллында джазылгъан сёзле да анга шагъатдыла: «Софье Гочияевой, в которой я увидел облик моей земли», — деб джазылгъан эди.

Китабны экинчи кесеги прозады — хапарла бла публицистика. Софьяны бу жанрлада ызы да бу китаб бла башланмайды: аны публицист статьялары, очерклерни, хапарлары таймай газетледе, окъуу китаблада чыгъа турадыла. Талай джылы мындан алгъа «Асият» деб энчи проза китабчыгъы да чыкъгъан эди. Бу китабха газетде да чыкъгъан, магъаналары миллетибизге хаманда проблемалай тургъан эки-юч заты киргенди — «Тарихни тамчылары» деген бёлюмюнде, «Тукъумунгу ызы бла» деген илму статьяда, «Кёжоуню оюулары» деген интервьюсунда талай проблемалы вопросну салады Софья, эшта ала бизни сагъышландырырча затла болурла.

Гочияланы Софья къарачай тилде да, орус тилде да тылмач тутмай джазыучу алимларыбыздан-

ды, экисинде да уста, чемер джазады. Анга да
Софьяны биз билген творчестволукъ нюжурлери
къошулса, ол бизни быллай китабла бла энтда
къууандырлыгына ышанабыз.

Къазыйланы Назифа.

НАЗМУЛА

ДЖАЗЫУ, ДЖАШАУ, САГЪЫШЛА

Къачны аллы бла

1. Турнала учуб
Кетиб баралла,
Ала джуртха энтда
Къайтырла,
Арыгъан джюрекге
Сеbeb дарманнга
Кёкледен хапарла
Айтырла.

Э ж и у:

Заман, ой заман —
Къарангы бла джарыкъ
Булутла,
Тохтаб ызынга
Бир къара —
Джеталмайла
Сени умутла...

Э ж и у:

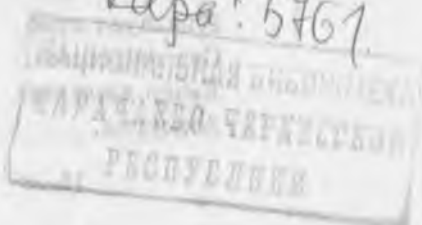
2. Мыдах болмайма —
Мен ышанама,
Аярыкъла мени
Къоркъуула,
Джашау тенгизде
Энтда барама,
Алыб кетмесинле
Толкъунла...

Э ж и у:

3. Бир шаушалыгъыз,
Огъурсуз джелле,
Этигиз хатер
Джыллагъа,
Кетмегиз менден,
Назик нюзюрле,
Биз энтда тюербиз
Джазлагъа!...

Э ж и у:

Кара: 5767.

О, Табигъат!

Айталмам санга
Айтылмагъан сёз
Тубемезча тангнга
Кёралмагъан кёз...

Сенсе сынгар керти
Тобагъа къайтаргъан,
Аллахны хурметин
Тёреге сайлагъан.

Мен сукъланама
Бурунгулагъа —
Сени къачынга табынган,
Келечи этиб
Сени Аллахха,
Адамгъа джакълыкъ
Чакъыргъан.

Къазауат этиб
Сен кюрешесе,
Ёмюр джетише
Ахыргъа,

Джулдузла бла
Сен ёчешесе
Джанкёозну кёурчдан
Кёорургъа.

Адамгъа айланьб
Сен ант саласа,
Бирге джакълайыкъ
Джерни деб,
Намыс бла оюмгъа
Сен ышанаса,
Джурт бла сабийге
Сакълыкъ деб.

Оюм этерми
Бююннгу адам,
Тот хорлаб кёоймай
Намысны?
О, Деу Табигъат!
Терек, Ай, Алам!
Иймегиз бизге
Къаргъышны...

Къарачай анала

Анала, анала,
Къарачай анала,
Буз джаугъан чегетде
Джаралы маралла.

Зорлукъ ачудан
Бюгюлмегенле...
Такъыр джазыуда
Тюнгюлмегенле...

Джуртладан узакъда
Къумлада батханла,
Чыгъалмай тузакъдан,
Кёрледе джатханла.

Джашлагъа кюулерин
Къурутмагъанла,
Ата юйлерин
Унутмагъанла.

Ёксюз элlege
Джан къайтаргъанла,

Джангы бешиклегё
Окъя сайлагъанла.

Энтда келгенле
Сынаула сизге,
Сиз — тэзюм тёбеле,
Къатдырыгъыз белле.

Сылагъыз джашланы
Къызгъан башларын,
Джоймагъыз, дегиз,
Миллет къачларын...

Биз джоймагъанча
Джуртха кертиликни,
Джолда къоймагъанча
Намысны-адебни.

1998 дж.

Халкыма

Огъурлу халкыым,
Барды санга антым.
Джаралы халкыым,
Багъалыды атынг.

Булгардан тилинг,
Борбайынг алан,
Хазар тюрсюнюнг,
Минги тау ананг.

Салгъанд эмчегин
Къалеупеледен,
Джайгъанд этегин
Джакълыгъын бере.

Болдунг ананга
Сен эрке улан,
Ариугъа ийнана,
Болсанг да джубанч.

Кирсиз иннетинг,
Къучагъынг эркин,

Чомарт хурметинг,
Ышанган бетинг...

Кетиб ёмюрле,
Бокъланды Къобан,
Джетдиле джелле
Сен сакъламагъан.

Урдула ала —
Бир къаты, бир сёл,
Бир къайгъы сала,
Бир бола ёкюл.

Айырдыла сени
Ана бауурдан,
Ата терегинги
Кесиб тамырдан.

Этмеди сени
Тамырынг ёксюз,
Тартды кюрени,
Къоймады элсиз.

Тюзлюгюнг джакъчы,
Тёзюмюнг сабыр,
Джуртунгу табдынг —
Болдунг хур-мамыр.

Басымлыкъ берди
Кёб кере Аллах:
Сынадыла сени,
Этиб мугур-мыдах...

Ётедиле джылла,
Бири-бирин къууб,
Ёмюр бошалад
Къайгъыдан толуб.

Сагъышлыма санга
Мен энтда бююн,
Учунганса алгъа
Энтда бёгек кёлюнг.

Тарих-оюм, шагъат...
Хатерсизди заман,
Джукъу къалмай рахат,
Алдау, тонау, къан...

Къалды джангыз ийнам:
Аллахдан джакълыкъ,
Бир-биринге чыдам,
Удууладан сакълыкъ.

1998 дж.

Джашлыкъ сахарым

Келгенме энтда, джашлыкъ сахарым:
Джохар нызыла, толгъан Ай,
Кёксюл джолларым, тюшлю хапарым —
Эсде турасыз алгъынлай.

Бюгюн айтырым бек кёбдю сизге,
Тарыгъуларым, кюулерим...
Джелле-боранла умутну юзе,
Таргъа киргенле кюнлерим...

Ой, огъай, огъай, сау эсе джюрек,
Нюзюр-умут да кетмезле,
Табигъат, тюзлюк, мен этген тилек
Ёмюрге къара киймезле.

Умутум барды мени дуниядан,
Тюзлюк терсликни хорлар деб,
Халкъым, къутулуб джарсыулу тардан,
Джеринде тюзлюк табар деб.

*1983 дж.
Нальчик*

Көгюрчюн

Кёкде көгюрчюн — ала къанатлы,
Бек къайгъылыды къарамы —
Джер кызыудады: тойла, пелакла,
Отла, джарыкъла, къарангы...

«Къайры барады кызыу бурулуб —
Тайгъан болурму джолундан?
Джетген болурму анга мугурлукъ
Оюмсузлукъну къолундан?»

Ала болурму ол энди башын,
Ийнанмай-базмай адамгъа?
Джерлей болурму ол тауун-ташын,
Ачуну сайлаб мадаргъа?..»

Кёлтюралмайды сагъышын-джюгюн,
Джерге тартады хауадан,
Шоркъагъа, джургъа билдириб кёлюн,
Джууаб сакълайды аладан.

«Келигиз, — дейди, къараб алагъа, —
Бирден кюреше Кюн ючюн,
Бир кычырайыкъ биз адамлагъа —
Басмасын ёртен Джер юсюн!»

Къыш

Эшикде да къыш,
Кёгериб бети,
Джюрекде да къыш,
Илгиздик этиб...

Неге къууанайым,
Ызыма къараб?
Джазымы сакълайым,
Кюнлени санаб?

Келтирirmi джаз
Джюрекге джылыу?
Кетерми къайтмаз
Мыдахлыкъ эжиу?

Ёкюнмейме мен
Кетген джыллагъа,
Джырланмай къалгъан
Джарыкъ джырлагъа.

Болурму алай
Джазыуда джорукъ,

Нюзюрню хорлай,
Умутну кьозуб?

Огъай, кьууаннганма.
Джангкьылычха кьараб!
Кёкге сукъланнганма.
Турналары санаб!

Ма аладыла
Джазны сакълатхан,
Кёб кере энтда
Алгъа кьаратхан.

Төлюлеге ант

(Бир митингден сора)

Къарамайыкъ
Обур — шайтан кезлеге,
Ийнанмайыкъ
Алдыр — гюлдюр сёзлеге.

Кёб джангылдыкъ
Кесибизни алдатыб,
Сыйыбызны
Кир иннетге маратыб.

Къызгъанмадыкъ
Неда артха салмадыкъ,
Чомарт хатер
Этер ючюн къалмадыкъ.

Сыйы болгъан
Эте билед бюсюреу,
Ол адетди —
Джерге дагъан эм тиреу.

Кёргенбиз биз
Сыйлы халкъла, асылла.

Кесибизча,
Ехтем кёллю басымла.

Аямазбыз
Аллах берген хурметни,
Ашны, хантны,
Къонакъ алыу адетни.

Сынгар энди
Игиликни билгеннге,
Юйюбюзге
Ачыкъ кёл бла келгеннге.

Алданмайыкъ
Энди хыйла, питнагъа,
Кёзбау бла
Тинибизге джутлана

Келгенлени
Арабызгъа иймейик,
Хыйны — халмеш
Ашларына тиймейик.

Салам алгъан
Төреден да чыкъмайыкъ,
Хатер бла уа
Кесибизни сыкъмайыкъ.

Теблетмейик
Мындан ары бирликни,
Чачдырмайыкъ
Берекетни — тирликни.

Дагъан сала
Эресей бла арагъа,
Аны бла
Ёмюрлюкге-къалагъа.

Джолла ача
Кесибизча тюзлеге,
Джутланмазча
Джерибизге, гюрбеге.

Джашларыбыз
Джараулула болсунла,
Джарсыулада
Джакълыкъ кёлден толсунла.

Халкъгъа сансыз
Тоханагъа минмесин,
Халкъны аты бла
Тояр къаннга кирмесин.

Кёрдюк энди
Аллайланы ууларын,

Тобукъланыб турдукъ
Тюбде джылланы.

Ары субай бетсинирге
Кёл алыб,
Бери хыны
Джийиргениб къадалыб...

Кюрешдиле
Ичибизден чыкъгъанла,
Онгдурмалла —
Миллет къачны къысталла.

Тынгыладыкъ,
Хатер эте кёб кере,
Ойлашмалла
Терсликлерин эскере.

Къолгъа алайыкъ
Энди халкъны адетин,
Къайтарайыкъ
Сыйырылгъан хурметин.

1999 дж.

Байрамукъланы Халиматха

Керти туугъаненг дужлдуздан,
Гелеуге тамыр бергененъ,
Турна бёлекни ызындан
Къанатларынгы кергененг.

Кёбдю тауланы игиси —
Ала дагъан да болалла,
Алай а бир-бир джитиси
Чыгъанакъладан толалла.

Сен уча эдинг учунуб,
Кенгирек кёкге чыгъаргъа,
Излеенг тамам онгсунуб,
Аламны джигин сынаргъа.

Алай а назик джюрекге
Чанчылаелле ачытыб,
Эришиб субай терекге,
Джити ийнелерин къансытыб.

Чыгъанакълагъа айтама —
Кёб эдиле джолунгда,

Сыната элле хатала,
Бюге къаламны кълунгда.

Ангылайма мен сени —
Джардан джаякълаб джашайса
Халкъынгы инджилгенин
Эслемегеннге ушайса.

Огъай, тилеб да айтама —
Бюгюн джарсыу уллуду,
Заман бла, назмуну
Чегин сынау ма буду.

Джарсыуда уллу поэт
Кълкъалдыны унутад,
Излейд джууаб, джол, төре,
Халкъына къланат, бутакъл...

1985 дж.

Виктор Харагъа

Халкъынг тюшгенде тузакъгъа
Тунчукъдургъанда геноцид
Чачыла ууу узакъгъа
Табылмай анга төрелик.

Таргъа тыйылыб пахмула,
Азат бла азаб эрише,
Къан толу болуб хатхула,
Джашау асмакъгъа тенгише.

Халкъынг юрюле тубанда,
Тюшюналмайын тюнюне,
Тюз деген тюзде къалгъанда,
Бой бермей къара кюнюне.

Таш атханлагъа сир турмай,
Чанчакълата джанларын,
Бир болуб итни ыхтырмай
Төкдюрееле къанларын.

Сен а, Чилини булбулу,
Окъгъа къылнымы тутханенг?

Ингичге кылыны кыбузну
Кызауатхамы атханенг?

Джанынг — кыанынг бла сермешдинг
Джашауну макъам этерге,
Залимле бла демлешдинг
Сыртынг кыамчиле келтдре.

Джауур болгъанед санларынг,
Макъам а мийик бараед
Альендеге уа сарнарынг
Чын гитаранга кыалаед.

Деу джанынг чыпчыкъ болгъанды,
Учады джерни башында
Антынг Дуниягъа кыалгъанды
Хорлам эскертме ташында.

1981 дж., III-нчю пленумдан сора

Теке кьалкьыу

Чын кьанатла бла учуб,
Бир айрымканнга тюшюб,
Джангкьылыч джарыкь туруб,
Зем-зем кёгетле бишиб.

Кийikle салам бере,
Гелеу хансда шын туруб,
Турнала кьанат кере,
Кьызла, джашла да той кьуруб.

Анала бла сабийле,
Зыр-зыр эте нюр хауа,
Хур бешикле, дарийле,
Сюрюуле таудан аууа...

Ачы аяз уятды,
Кёз ачаргъа суймедим,
Тюннге уа эсим кьайтды —
Ол джандетге иймеди.

Адам ангы болурму
Тюш бла тюнню кёпюрю,

Андан киши сорурму:
Тыйсын ол деб заранны
Табигъат бла телюге,
Эркин къойсун адамны
Аталадан джеринде.

Харсха келишген поэтге

Неди гурушха-кёлкалды
Келише билген поэтге:
Джырла, бёлмейин макъамны,
Болмайыкъ санга кёлекке.

Сен, джити кыйыб къаламны,
Энтда келишир харслагъа,
Къулу бола хар заманны,
Бар энтда назму чарслагъа.

Ким билед, керти джюрекден
Джазгъаннга да бир джол чыгъар;
Киши къачалмаз тарихден —
Ол хар кимни да бир сынар.

Ол ётер тенгиз тюбуне,
Булутну ичин кёралыр,
Хар нени джетиб джигине,
Керти багъа да бералыр.

Китабларыны санына
Кёре сый бермез поэтге,

Къарар фахмуну халына —
Къарар хунерлик иннетге.

Огинский джангыз полонез
Джазгъан эсе да, ол макъам
Халкъны эсинден чырт кетмез —
Суйюб турлукъду хар адам.

Ол къулу эди джюрекни —
Джюрекде къалды ёмюрю.
Санга уа эм бек керекли
Махтауду — олду нюзюрюнг.

Алай эсе уа, хаман джаз —
Баз тилинге, ауузгъа!
Ким билед, къагъа дауурбаз,
«Чилен» да болурса Союзгъа.

1980 дж.

Орус тилге

Бир джашаууму санайма экиге,
Къууанама ёмюр хазнама,
Туугъаным ючюн джарыкъ ёмюрге,
Разыма кёб къат анама.

Ёмюрюмю уа джарытхан кюнюм,
Джерге Джазны джайгъан — орус тил!
Тюзге дагъан болгъан, кълге къанат
салгъан
Ана тилиме — къала тил!

Ангым, нюзюрюм сени бла биргед —
Дуниямы нюрлю этгенсе,
Кенг къучагъында къойнунга бёлеб,
Билим къалалагъа элтгенсе.

Таулада чыкъгъан къара сууланы
Кюзюсю кибик, кирсизсе.
Турама санга хаман сукъланыб,
Къыйыры болмагъан тенгизсе.

Синггенд къаныма, сютюча анамы,
Биринчи устазымы сёзлери,

Сени танытхан, ачхан багъангы,
Кёкню нюрюн ачхан кёзлери.

Сен а ачханса манга аламны,
Бергенсе насыб — къудурет,
Джерни джетисин, джитисин тауну —
Кёрдюм тюнюмде мен джандет.

Сен чакъыраса, тартаса алгъа,
Тохтама, дейсе, арыма!
Хазырма кюнде сен элтген джолгъа.
Борчлума санга, разыма!

Архыз

Къарачайны хур бешиги ёмюрден,
Табигъатны эрке ёсген баласы.

Кёк чачакълы джашил обанг юсюнде
Нарт борбайлы джигитлени анасы.

Бюгюн сени къучакълайды джангыдан
Ёхтем халкъынг, толуб джырдан джюреги.
Юлюш этед кёкле берген саугъадан
Къарнашларын чакъырады ичкери.

Ата джуртну джулдузлагъа саламы
Джылтырайды, чын аякъча, мийикде
Наратла да чайкъалалла къууанчлы
Ойнайдыла керпеслениб кийикле.

Арымасын къонакъладан тёшегинг,
Сынджырладан къазанларынг тюшмесин,
Ачыкъ турсун терт дунягъа эшигинг,
Киши санга аман иннег бичмесин.

60-чы джылла

ДЖАЗНЫ КЮЧЮ КЁБДЮ...

ЛИРИКА НАЗМУЛА

Къыркъ джыл болгъан тиширыулагъа

Къыйналмагъыз кюзгюге къараб
Чачыгъыздагъы акъ тюкге,
Ахсынмагъыз, мыдах сылаб
Джыйрыкъчыкъны кёз тюбде.

Санамагъыз сиз джылланы,
Тюлдюле шагъат джылла,
Джазны чеги-май айдагъы
Шагъатдыла булбулла.

Къалыр джолда тик бир тюбеб
Джашлыкъда тюбемеген
Бир сезим, бир къудурет,
Джазны кючюн сездирген.

Тюйрелир, сен билмегенлей,
Джюрекни тамырына,
Джандет буду дегенлей,
Тууарса сен джангъыдан.

Дарманды ол, дарыды
Тыйгъыч салгъан джыллагъа.
Къайтарыучу джюреклени
Къыркъдан джыйырмалагъа...

Тиширыуну насыбы

Олду тиширыуну насыбы,
Кёзлери замансыз онгмаса.
Къыркъда къызарса тартыныб,
Къатынг бла хыны озмаса.

Толу эмчекни уланнга сала,
Бешик джанында баш къакъса.
Джетемиди деб аллына къарай,
Эшикден эрин сакъласа.

Эртдембла туруб, эшмесин эше,
Терезелерин кенг ачса.
Акъыл соргъаннга ариу сёлеше,
Къартдан тартына джанласа.

Аны ёмюрю эри саулукъдан
Эркиши оноу этмесе,
Юйде хыны бла, кери зауукъдан
Дуниясы аман кетмесе.

Тюшюмде бир келсенг а...

Мунирге

Огъай, энди уа ангылагъанма,
Басылгъанма сенден тюнгюлюб,
Аллынга бир кёб къарагъанма
Аджалны кесиме кюдюрюб.

Бир кёб оноуум этилмегенди
Сен келликсе деб ышаныб,
Умутларыбызгъа киши тиймегенди,
Къалырламы бары джукъланыб?

Юйге келиучю заманынг джетсе,
Болама эшик ачарлай,
Ах, сыйлы Аллах эркинлик берсе,
Къабырдан алыб къачарлай.

Табханг ананга эришалмайма
Къабырны къатын къорургъа,
Джаз андан алгъа бир джеталмайма
Джанкъоздан сени сорургъа.

Юсюнгде есген гокка хансчыкъла,
Джаз чыпчыкъла бла тиллешиб,

Джылауубузгъа эзеу болалла,
Хур кюрен теджеб, бирлешиб.

Хур болсун сени къабырынг, Мунир,
Къояйыкъ сени алагъа,
Джангыз тилерим — тюшюме бир кир,
Бир от сал бушуу къалагъа...

1988 дж.

Кетмейди эсден...

Ол къар джаугъан ингир...
Чыракъла да джангы джылтырай,
Аламатед дунья, бир сейир —
Эки джюрек бирге къалтырай...

Къыш гокка хансланы къолунга алыб,
Келиб юйюбюзню къатына,
Къайын терекчикни шагъатха салыб,
Сюймеклигинге, антынга.

Джашырмайма энди — экилиед кёлум,
Адам сезлеге къараем,
Сен джууаб сакълаб, солууунгу белюб,
Мен да джулдузланы санаем.

Огъай дегенем мен санга ол кюн,
Мыдах этгенем мен сени,
Энди кёреме, джазыуум ётюб,
Дуньям сен керекли кетгенин...

Кесиме

Айтханед билгич — мен джашырмайма,
Джулдузунг мутхуз тюлдю деб,
Кюренинги уа чалманы джукъад,
Эталмаз джакълыкъ джелден деб.

Ол бек джашлыкъда айтылгъан затны
Аллах эсимден алмады,
Бюгюннге дери сынадым аны —
Билгичге ишек къалмады.

«Буюрулгъандан озмазса» деген
Джазыу бла адамны арасын
Хорлар умутда тесукъа этген
Болур дыгаласны табасы.

«Ёрню излеме, ортада джюрю,
Чыгъанакъла ачы тиймезле,
Ешюн уруш бла сый излегенле
Ызынгдан къара сюрмезле», —

Дегенед билгич, экили эдим,
Тюшондюргюнчю къадарым,
Таш атханнга да аш эд иннетим,
Аллахха ышаныу мадарым...

Дыб..., дыб..., дыб...—
Тамады табакъгъа,
Эски юнню башы джукъаргъанд,
Тутмагъыз, сагъышла, сиз да тузакъгъа
Сизсиз да келню мыдахлыкъ алгъанд.

Эсге тюшелле къуру къайгъыла
Джарыкъ кюнле чарсха бугъунуб
Кетдиле джылла, кёзден тайдыла,
Къайтырмы джашлыкъ бурулуб?

Сокъуранмайма кёб затха десем
Кесими къалай алдайым?
Алай а джазыу ёлчелеб берсе,
Андан не излеб къарайым?

Халкъ джырлагъа

Къобанны бойнун айлансам ерге,
Толса тегерек тауушдан,
Эштеме айырыб, танийма сени,
Толкъун аугъанча ауушдан.

Шош сыбызгъыны, чокъуракъ сууланы,
Узакъ къобузну ауазы,
Эртденги чыкъны хансха ургъаны,
Хурзукну татлы хауасы.

Ой «Эрирейим» «Эрирей» дейме,
Ай, андан сора ма «Долай»,
«Бийнегердеги» алтын тизгинле,
Апсаты сокъгъан окъала.

Азатха аталгъан ата джырлалла
Джыр къюбюрлени къюбюрю,
Макъамла синген мермер къаяла
Джыйгъанла халкъны нюзюрюн,

Нюзюрю толгъан ёхтем миллетим
Къанатын кёкге кенгертиб,
Джангы джырлада джырлайд иннетин,
Джулдузлагъа кесин тенг этиб.

1967 дж.
Фольклор экспедициядан сора.

Тюбемедик биз...

(Романс)

Джазыу ташайды, бугъунду чарсда —
Тюбемедик биз, тюбемедик...

Джашлыкъ ойнады, джолланы чача,
Тюбемедик биз тюбемедик...

Сен туююленг терс, кёл кёкде эди, —
Кёрюне эди джылла тебмезча,
Джюрек билмеед, сен кетеринги,
Ызынгдан сюрюб, ёмюр джетмезча.

Кёреем хаман турурча айтыб
Ай тюбюндеги назмуларынгы,
Джылла да кетиб, джаб-джангыз этиб,
Билмеем артдан таралырымы.

Джангыз туююлме — бардыла адамла...
Излейле ала джылыуну менден,
...Къайтыб келликча энтда назмула,
Тюнгюлалмайма
Джашлыкъ бла сенден...

«АЧ ТЮЗНЮ»¹ АЧЫУУ

(К ЁЧГЮНЧЮЛЮКГЕ)

Анда ёсген тенглериме

Джети джыл болуб кетгенчикле,
Къайдасыз?.. Сизге айтама!
Мыдах кюренде мугур ёсгенчикле,
Анда джылларыбызгъа къайтама.

Мермер къаялагъа мине тюшюбюзде,
Кёкде мёлеклеге учуна —
Алай ёсерге буюрулмад бизге
Хатерсиз джазыу... Иймед онгуна...

Джаз джангкъозланы джыяр орнуна
«Ач Тюзю» тузун чайнаек,
Уллула бла тенг этап джолунда
Сабий ызланы салаек.

¹ «Ач Тюз» — Орта Азияда джерлени аты,
орусча — «Голодная степь».

Эки дуняча кьалгъанса эсде,
Азия — Кюнню баласы,
Биринчи суймеклик, чакъгъан терекле
Джуртсузланы джыламукъдан кьаласы.

Мында туугъанла, джуртда ёсгенле,
Биз сынагъан сизге джетмесин,
Джети джылында тутмакъ чекгенле,
Сизге киши хыны этмесин.

Ахматованы окъуй...

Тартынмайма айтыргъа ма былай:
Къалмазем сенден мен артха
Туумасам такъыр, джесирлик сынай,
Къатылмай тузакъ халкъыма.

Айхай да, сен да аз кюймегенсе,
Азияны «джаннган» Кюнюнде,
«Акъ кечелеге» кёб термилгенсе
Ташкент джулдузланы тюбюнде.

Алай а сен — Улллу Кёгюрчюн —
Къанатынгы джерге къысмадынг,
Дорданынг тешди къаяны кючюн,
Пахму кюренингден чыкъмадынг.

Сен да тюйюленг зурнай тартыучу —
Заманлагъа кёре макъамла,
Сарнаенг келсе мыдахлыкъ, ачыу,
Киреенг отха кюню джакъларгъа.

Сен Уллу Кёгюрчюн, мен а гергеджыз,
Къоркъа да, юрке кюкюрегенден,
Урдула джелле, джутарча тенгиз,
Пахму учмады, бугъунду менден...

Къабырла бла айырыла...

Узагъед джолубуз-Кавказгъа!
Учунуб, учуб, ёрелеб,
Кюнлени санаб улоу сакъларгъа,
Къууана, джылай тегерек.

Къууана эдик, джурт келлю болуб,
Киши элледен ёнгелей,
Джараладан а джюрекле толуб,
Джазыудан энтда ёпкелей...

Дагъыда баред бир сейир ышан:
Кетер кюн джетед деб къоркъуу,
Баред бир къайгъы — борбайны къыйгъан,
Ичинги сыдыргъан бир соруу:

«Кетибми къалабыз, къоюб аланы
Шаркъ джулдузлагъа туурада,
Салавкада ёлюб шейит болгъанланы —
Ёксюз къабырланы къумлада?»

...Джылаелле аналаны къызлары
Эгечлери, къарнашлары, джашлары,

Сылаелле балаланы сынларын,
Тырнаелле къабырланы ташларын:

«Биз сизни къоюб къалай барайыкъ
Къартларыбыз джатхан элlege,
Кетиб а анда къалай джашайыкъ
Узакъ обалагъа термиле?»

Этеелле уллу Аллахха аманат,
Ахыратда тубербизми дей элле...
Ол ёкююу тохтамайды, ма барад —
Ёмюр джуртдан кери къалгъан сизлеге...

Чотчаланы Магометге

Иги тёлюсюнден халкъымы
Барыбызгъа сыйлы къарнашенг,
Алгъа урмаенг атынгы,
Намыс бла туугъан бир джашенг.

Теблеб къоялмайды заман нени да
Халкъы ючюн азабны артыкъ,
Киши унутмайды Прометейни да —
Болгъанед ол да халкъы ючюн джазыкъ.

Сен ийилмединг, сен бюгюлмединг.
Сен сатылмадынг гырджыннга,
Адамлыкъ сыйны сен тюшюрмединг
Салдынг бойнунгу сынджыргъа.

Сынджыр узунед — онла бла джылла,
Пахмунга кирит салдыргъан,
Джырланаелле харслагъа джырла,
Сагъышсызлагъа ёчле алдыра.

Керти пахму уа джырлаялмайды,
Кишенде турса миллети,

Джашаудан кенгде атлаялмайды —
Тылпыу унукъса, учмайды джилтин.

Къалырча этген джашауда ызынг,
Къыйын эди аллай пелахда.
Джукъланмагъанды сени джулдузунг,
Унутмайды тюзню Аллах да.

Джашынг Рашидге, кызынг Зухрагъа,
Кёчгенди таза иннетинг,
Гиппократ бла ант-кыбылама,
Нёгерлик этед сени хурметинг.

Азатлыкъда джашайла, кёблени да
Инджиуледен этелле азат.
Рахат джукъла, сыйлы адамыбыз,
Муратынгча болгъанды хар зат.

Ёмюргеди Хорлам!

Бош келмегенд
Хорлам бизге май айда,
Джаз келгенча —
Джулдузладан келечи.
Джер юсюнде
Адам атлы хар къайда
Кюню ючюн
Джашагъанды кечесин.

Джарыкъ дчюн
Джандыргъанды чыракъны,
Битим ючюн
Сабан тюзюн сугъаргъанд,
Хатагъа деб
Тартханнга да садакъны,
Тишируну
Къаргъышын да джорагъанд.

Сууукъдан да
Талпыгъанды джылыгъа,
Мырдыдан да
Айланнганды кюн бетге,

Джашасышла
Халкъла, бирден джолугъа,
Хорлам джол бла
Джарыкъ тиннге, иннетге.

Кёкге къараб,
Кёрмесинле анала
Къанатлыдан,
Кёгюрчюнден башха джукъ,
Турсун Хорлам.
Къучакъ джайыб алагъа,
Туудукълагъа —
Мамыр тюшле эм зауукъ!

Аны да баред онсегиз джылы

Къарт къыз демегиз сиз анга,
Уялыгъыз алай айтыргъа.
Чыкъмагъанд ол бир кере тангнга,
Джолукъмай аны атына.

Онсегиз джылы аны да баред,
Толуед кюню насыбдан...
Тюбегенд джазыу алагъа хыны,
Айыргъанд джазыу джашлыкъдан.

Ашырыб къайтхан кюнюнден бери,
Анга ант берген кюнюнден,
Аскер картчыгъы бюгюннге дери
Кетмейди джастыкъ тюбюнден.

«Портрет этиб тагъарем, — дейди, —
Эл айыб этсе, не этерем?
Билсем къабырын, джан берген джеру
Бауурум бла джетерем»..

Джансыз картчыкъ бла ол ушакъ эте,
Бир кёб кечени ашыргъанд,
Ол умут эте, джылла да кете,
Эки эшмесине акъ ургъанд.

Атасыз ёсген джашлагъа

Сиз да болдугъуз адам ортасы,
Балалагъа ата болдугъуз,
Къалмасынла ала чыртда атасыз,
Къайтмасын сизни джолугъуз.

«Кимни джашыса, джашчыкъ? —
дегеннге

Анангы атын айтаенг.

Аталы джашчыкъла джыйылгъан

джерден,

Сен мыдах болуб къайтаенг.

Дагъыда тюбег санга бир адам,
«Къайдады атанг?» — деб сорса:

«Аскерде къалгъанд, къайтмагъанд

атам...» —

Дей эдинг, ичинг ачыудан тола.

Эгешчиклеринг кёзюнге къараб,

Ананг ышармаед-кюлмеед,

Джаш джюрекчикни мыдахлыкъ тараб,

Саньнг сыркыулукъ билмеед.

Замансыз билдинг абаданлыкъны,
Эртде къатдырдынг белинги.
Сынадынг ачыу сансыз-санаусуз,
Такъырлыкъ эмди кёлюнгю.

Сен акъыл-балыкъ болгъандан сора
Гырджынны дамын сынадынг,
Алай а энтда умутла джорай,
Атангы аллына къарадынг.

Атасыз есгенле — сынаб къарагъыз:
Артыкъ къатыды берчлери,
Къазауат салгъан джерде мугур ыз
Терен сыргъанды бетлерин.

Урушдан къайтмагъанлагъа

Шошду хауа
Эркелениб чууакъда.
Эшитиледи
Шоркъа таууш къулакъдан.

Бурун кибик
Сакъ къалкъыйла къаяла,
Тюнгюлмейле
Энтда сизден анала.

Уяналла
Энтда кече илгениб,
Келинле да —
Ол къалгъанла сирелиб.

Учхан къушха
Хапар соргъан эгечле...
Мыдахдыла
Ма бюгюн да джюрекле.

Төгерекде
Джашау джашнай, көгеред,
Сизге сарын
Анга сакълыкъ кюч беред.

Атам салгъан терекчик

Джелледен да,
Борандан да къутулуб,
Уруш салгъан
Отда къалмай джутулуб,
Сюелесе,
Бел иймейин джыллагъа,
Эсгертмеча
Сени салгъан къоллагъа.

Менме джангыз
Сеннге келиб сѣлешген,
Мен билеме
Сени ичинги, кѣлюнгю —
Эсингдеди
Эли ючюн ант этген
Джурту ючюн
Къазауатда джан берген.

Сакъладынг сен
Аны антын, нюзюрюн,
Къатынг бла
Озгъанлагъа кѣл бере,

Кертилик бла
Узакъ этдинг ёмюрюн —
Таурух тууду
Джашчыкълагъа кёз кёре.

Васнецовну «Юч Деую»

Къарайма мен
Джангыдан суратха:
Минибдиле
Бу юч деу юч атха.
Суратчыны
Тинтеме иннетин —
Тёлюлеге
Теджеген хурметин.

Кёреме мен
Эркинликни келбетде,
Туугъан джуртха
Иелик этерча,
Джакълай мамыр
Джашауну хар юйде,
Кёкде кюннге
Узалыб джетерча.

Мен дагъыда
Кёреме деуледе
Оюмлулукъ,
Джигитлик, сабырлыкъ,

Ала аманат
Этгенча ёмюрге,
Хорламлагъа
Болсун деб хазырлыкъ.

Кёрюнеди
Миннгенча юч атха :
Ата джуртха
Кертилик керти кюн,
Кючлю беджен
Болурча азабха,
Кюреширча
Тюзлюк ючюн, халкъ ючюн.

Клавдия Шульженкогъа

Тоб атылгъан...
Кюйген ийис... От, боран...
Тюшдеми эди,
Тюндеми эди? Эседеди
«Кёк джаулукъчукъ» —
Джаралагъа хур дарман —
Хорлам ючюн
Сенден юлюш этгенди.

Ата джуртну
Къыйын кюнде солдаты,
Башха эди
Къалгъанладан сауутунг,
Хар джигитни
Учундургъан къанаты —
Джаз хауача
Зынгырдауукъ тауушунг.

Ана эдинг,
Эгеч эдинг, къыз эдинг,
Ышыкъ эдинг
От джангурдан кёзюу бла,

«Джер юйчюгюнг»
Къарангыда кюн эди,
Тансыкъ кёлню
Сылай эди тэзюм бла.

Барды сени
Емюрледе кыйынынг,
Джакълагъанса
Джерни нюрюн тузакъдан,
Бешик джырды
Хорламлагъа хар джырынг,
Эшитилсе да
Тёлюлеге узакъдан.

САБИЙЛЕГЕ

«А»-дан башлаб, алгъышым

А

Арымасын атынг,
Абынмасынг джашынг,
Аман айтылмасын,
Аджал къатылмасын.

Б

Баба къуран окъусун,
Биба урчукъ толтурсун,
Билял отунла джарсын,
Балбу къонакъла алсын.

Г

Гардош хычын тепсиде,—
Гоппан бла джау салыгъыз,

Габдешлени толтуруб,
Гаммешлени сауугъуз.

Д

Далхат кьошха кетеди,
Дауум азыкъ этеди,
Дугъумчукъ да Асланчыкъны
Дыгъы-дыгъы этеди.

Дж

Джау джуммакъны джутайыкъ,
Джууурт ичиб джатайыкъ,
Джетегейле бла къобуб,
Джерге урлукъ атайыкъ.

З

Зауукъ эте джашайыкъ,
Зарны джардан атайыкъ,
Зем-зем сууладан ичиб,
Загъыданны чалайыкъ.

И

Игиликле кёрейик,
Иркле, ёгюзле кесейик,
Итинг ачдан улумасын,
Ишден джашынг сууумасын.

К, къ

Къарачайда джашайыкъ,
Къала болсун юйюбюз,
Как бла къакъ эт ашайыкъ,
Къадар болсун кюнюбюз.

Л

Лохбай джашчыкъла ёсюб,
Лаба сууда джюзейик,
Лакор эте, лай эте,
Лячин тутуб кёрейик.

М

Макъырсынла къозула
Мамырлы ёзенледе,

Макъамла да согъула,
Маралла тепсей кенгде.

Н

Нартла ёсген джерледе
Нюрлю тангла атсынла,
Насыб толу юйледе
Накъыш тиге апсынла.

О

Ожай минсин атына,
Олий джексин арбаны,
Огъур чыкъсын аллына,
Онгига болсун баргъаны.

Р

Разы болсун миллетинг,
Рахат тегюб келбетин,
Раджаб айны Айыча,
Рачикау нартны тайыча.

С

Сабий кыызчыкъ кюлгенча,
Сабах тюшден уяна,
Сейир кёкден тюшгенча,
Сыйлы кюнден уяла.

Т

Таулада атханча танг,
Тар ёзенни кенг этген
Таурух болгъан нарт атанг,
Ташлада джазма кесген.

У

Урлугъуча тирлиги,
Усталыгъы, учханы,
Улан орну — бешиги,
Ууаныгы, тарпаны...

Х

Хазнанг дуниягъа джетсин,
Хайырынг къурумасын,

Хариблик кери кетсин,
Харам иннет урмасын.

Ч

Чауул ташынг тебмесин,
Чыгъанагъынг ёсмесин,
Чартламасын къойларынг,
Чачылмасын тойларынг.

Ш

Шайтан сени джыкъмасын,
Шамши төрге чыкъмасын,
Шапагъат төре болсун,
Шатлыкъ элинге къонсун.

Ы

Ыстым тойла кёб болсун,
Ырыс бизге джетмесин,
Ындыр мелхумдан толсун,
Ырхы джолну кесмесин.

Ю

Эбзеден кѣонакѣ келиб,
Эзеу анга чабмасын,
Элингде сабий ёлюб,
Эртден кѣуугѣун басмасын.

Э

Юйюнг толуб туудукѣдан,
Ючаякѣла кѣурсунла,
Юзюлмейин зауукѣдан,
Юйдегиле туусунла.

Таулу сёзюм, татлы сёзюм

Джерн иджюзюн, кёкню тюбюн
таныхан,
Хур джуртума Кюнню тёгюб
джарыхан,
Таулу сёзюм, татлы сёзюм —
ана тил,
Балачыгъым, антым санга —
терен бил.
Аны бла сен ангыларса,
сезерсе
Шоркъаланы ушакъларын,
тинлерин,
Гемудагъа алтын керек
эшерсе.
Эшитирсе миллетинги
кюулерин.
«Акътамакъны» макъамы бла
барырса,
Аталаны ёзенлерин танырса,
Туудукълагъа хапар айта
джюз джылдан

Намыс джолда сен бюсюреу
алырса.

Къонакълагъа тепси сала
тёрледе,

Нарт джырлагъа эжиу эте
кёк Къобан,

Алгъыш айта, насыб теджей
хар джерге,

Болуб турсун ана тилинг
деу къаланг.

Белляу сёзю анамы

* * *

Белляу сёзю анамы
Езеними саламы,
Къонакълагъа суусабым
Ана тилим, китабым.

* * *

Туугъан тилим,
Туугъан джуртум,
Къалсам сизсиз,
Болдум ёксюз.

* * *

Ана; тил бла
Муратынга джетерсе
Аны унутсанг,
Сокъурана кетерсе.

* * *

Дунья кёрдюм, джер кёрдюм,
Сейирлеге къарадым,
Анамдан туугъан сёзюм
Санга джолну сайладым.

Зухрагъа-джети джыл

Джюуюлдейсе столуму къатында,
Кёзчюклени къагъа-къагъа сораса,
Излейсе сен сокъмакъланы аллында
Кёкге бачхыч, Джерге гюлле джорайса.

Бузулмасын сени джарыкъ нюзюрюнг,
Шош болмасын ауазчыгынг —
чокъуракъ,
Джаз эртденча кирсиз болсун ёмюрюнг,
Теблемесин гюллеринги топуракъ.

Дефтериме атчыгынгы джазама,
Джашаучугъунг дарманд мени джаныма,
Борчлума мен анама деб къыйналма,
Уянганынг нюрдю мени тангыма.

Мен керекли джашау сени этмесин,
Салкъын кюнде Кюн болайым башынгдан
Хыны сюрген сени ызынгдан джетмесин
Кери болсун окъ бла къаргыш
къатынгдан.

Тюшчюклеринг кече сени кёкдюле,
Болсунла джашил тюнюнде ала,
Джер къучакъда санга джолла кёбдюле
Ана бла Джуртунг болсунла къала.

Гочияланы Соняга¹.

* * *

Тау башлагъа къар
жауса,
Мен анга къарар эдим,
Сюйгеним таудан ауса,
Мең анга санар эдим.

Хапарларымы барын
Къудас чачымы тараб,
Тау теппелени къары
Жиляйма сизге къараб.

Тау башлагъа къар
жауса,
Мен алагъа къарарма,
Сюйгеним таудан ауар,
Мен да аны табарма.

2 декабрь 1963
Къарачай шахар,
Къ. Къайсын

¹ Бу назмуланы юсюнден Ал сезде окъугъуз.

Къобан бла Тебердини
арасын
Алыб тургъан Къарачай
шахарында
Тик къабыргъаланы жангы къар
басыб,
Шахарны орамлары бузлагъанда
Бараса орамда, уллу кёзлеринг
Бийиклкни акълыгъындан
толгъанлай.
Да, къарла сыртладан кетерле,
эриб
Мен турурма сени унутмагъанлай.

*1963, декабрь
Къарачай шахар.*

С. Г.

Тебердини башыбызда кёкге
Ушагъан сууун мен кёрдюм,
Анга сакъ къараб турдум мен
кёбге,
Баш урдум да, салам бердим.

Санга салам берген кибик
бердим

Тебердиге саламымы;
Мен экигизни да бирге
кёрдюм,
Насыблы эте жанымы.

Агъаргъан таулагъа къараб
турдум

Декабрны къар кюнюнде.
Сени бетинге ургъан жел урду
Бетиме таула тубюнде.

3/XII-63. Къ. Кулиев.

* * *

Ой, Сония, Сония,
Сенден иги ким болур?
Сени жашауунг турсун
Дайым гюлледен толуб.

Къайсын санга айтады
Эсине келгенлени
Ол тилейди дуньяда
Санга жарыкъ кюнлени.

*Къ. Къайсын.
2/XII-63. Къарачай шахар.*

* * *

Таудан желле уралла,
Суула женгил баралла.
Соняны суймегенле
Бек жангылыб туралла.

Ой, жарлыла, билмейсиз,
Ой, телиле, кёрмейсиз
Соняня ариулугъун,
Аны огъурлулугъун!...

*Къ. Къайсын.
2/XII-63. Къарачай шахар.*

✕ ✕ [Том-Зарна
Сондур]

Тай баганага баяр
наша,

... ашиг баяр зори,
Сондуртайгаар ага,
Мөн ашиг баяр зори

Хангалартай багана
...
Тай үнэмлэх баяр,
Нялгүйн, сондуртай

✕ ✕ ✕
Тоту-Зары
Содула

Туз багына көр
маура,

... аны көрүр эне,
Сүйүшкөн туусу аяк,
Мен аны сагыр эне

Хатарларын барын
...
Туз үйүлөм көр,
Нылзана, сузе...

* X *

Тугдан меле урала,
Сугла мени буркала,
Сәһна эвемеле
Бек мараһаб турама.

Ой марала, билдәсең,
Ой кәһиле, кирмеһең,
Сәһна сәһулеһең,
Аһа оһуруһең!

К. Кайсан
УХ II '63 Кәһиләһең

† † †, С. Т

Тедерини-Бам абыр са киче
Змастан-Сузун мен кичини,
Анна сакы кыраб, Түрдүн
Бам урдун да, саяам берди,
Саяам саяам берген кыраб,
Тедерине Самалы алы,
Мен жумушун да буре
Касыбын Те марымы,
Аларган таулага кыраб
Джакыны кыр кичинде.
Сени абыне урдун мен урдун
Тыбыне таула кыраб са.
Ухтис, Но. Но. А. М. С.

× × ×

Ой, Сомид, Сомид,
Серден или Ким Бамур?
Сени мамачуну турсун
До ийги гоммедер дуб.

Корисек сана аграда
Эмне кемеклени.
Ол филеди дуровда
Салма мушкер Коклени.

Кр. Кули Сур
21.11.63 Корагай шохор

ХАПАРЛА

Ёлчеленген джазыу

(Лирикалы хапар)

Телефон бла сёлешген Аскер эди. Шабат кюн. Хар йыкъны бу кюнюнде Аскер бла Фаризат, кишиден да тартынмай, кишиден да къоркъмай сёлеширге бола эдиле. Хар шабат кюн сайын эртден бла Аскер, ишим барды неда тенгим бла бир кесек шахмат ойнайым, деген сылтау бла юйден кете эди. Сагъат бир онлагъа кабинетине кириб, эшикни да бегитиб, телефонну къатына олтура эди. Фаризатны да бу кюню къалгъан кюнледен суйген кюню эди: кесини он джыл болгъан Заирачыгъы бла ючюнчю этаждагъы бир комнатлы квартирасында эртденден ингирге дери туругъа джаш тиширыу бек сую эди...

Бу иш былай баргъанлы иги кесек заман болады. Биргелерине ишлегенле Ас-

кер бла Фаризатны арасында бир джун-чумакълыкъ болгъанын таный эдиле. Алай а аны юсюнден тышындан киши джукъ айтмай эди. Энди Аскер — бу уллу ишленмеклиги да болгъан, адамгъа сый да бере билген адам, джашауу бузулгъан джащ тиширыугъа иште да кечмеклик сала болур...

Кимни акъылына келлик эди бу гитче шахарчыкъда джылы келген, юйдегили эркишиге быллай тукъум уллу суймеклик келир деб. Алай а эндиге дери да Аскер суймеген тиширыуу бла джашагъанды дерге да боллукъ тюлдю. Огъай, ол алай тюлдю. Аскер ёмюрде да унутмаз: ол армиядан да джангы келиб, кесини да бир ариу заманы эди, сора аланы юйге ариу Салиманы келтиргенлерин — элде Салима айтылгъан къыз эди, кеси да тиге-биче да билген, эл тойлада да джулдузча джаннган бир къыз эди.

Дагъыда бардыла Аскерни эсинден кетмеген затла: къаллай кёлю бар эди аны биринчи болуб джашчыкъ туугъанында! Не уа узакъ Ленинградда дипломун джакъларны аллы бла кесини тау элинден къызчыкъ туугъанды деб телеграмма келгенинде уа?

Неуа Аскер шахарда ишге джарашыб, юйдегисини ары кёчгени уа?.. Айтыудан, бу юйдеги насыбдан толу эди кюнлени бирине дери. Ол да не кюн эди десегиз, Аскер ишлеген заводда инженерлени илму джыйылыуу болгъан кюн эди. Ол кюн Аскер президиумгъа олтурмай, ал тизгинледе олтургъан эди — докладлагъа тынгыларгъа алай таб кёрюб — мында айтыллыкъ затла Аскерни диссертациясы бла байламлы эдиле. Эртдембла келгенлей да эслеген эди Аскер Фаризатны бюгюн аны ариу санларына таб джарашыб, бал бетли чачы бир тюрлю бир ариу болгъанын. Кёк чындай костюму бла уллу сары ташы болгъан медальону аны бетини акълыгъы бла джаякъларына къан ургъанын артыкъ да бек черте эдиле. Сора, саулай залда олтургъанла да анга къараб, ол да папкасын бир къолуна алыб, таукел атлаб трибунагъа баргъанында, Аскер, кеси билмей тургъанлай, ручкасын хурджунуна салыб, блокнотун да джабыб кьойду.

Джыйылыуну магъанасына кёре, Фаризатны доклады да къуру техника сёзледен толу эди. Аскерни кёлуне, бу ариу тиширыуну бу ариу ауазы бла ол техни-

ка сёзле бир-бирине джарашмай кереме, деб да келди. Бу ариулугъу бла, быллай тиширыу бу къыйын, эркиши профессияны нек тутхан эди?.. Алай а, къалай бек ёсгендиле бизни таулу тиширыуларыбыз,— деб, Аскерни башында тюрлю-тюрлю сагъышла ойнай эдиле.

Фаризатны докладыны темасы Аскерге дженгил заманда керек болгъан эди, таб ол ыйыкъны аягъында шабат кюн огъуна. Ол Аскерни биринчи звоногу эди Фаризатны юйюне. Саламлашыб, баш кюн докладын ала келирин излеб, къыйнагъанына кечмеклик тилеб, трубканы салыб къойгъан эди.

Мурат кетгенли Фаризатны юйюнде эркиши хазна сёлешмеген эди. Мурат кетгенли уа төрт джыл. Къалай бош затла ючюн чачылгъан эди Фаризатны юйдегиси. Къалай къыйналгъан эди бу затха Фаризат, ёмюрде Заирачыкъдан сора кишиге орун табылмаз джюрегимде мындан ары, деб тура эди джаш тиширыу. Мурат сокъуранган да этген эди, эски-чирик адетле бла, «юйде тиширыу эм алгъы бурун атагъа-анагъа келин болсун, къалгъан ишин артда этер, кърал къууллукъ да ан-

дан сора» деген меджисуулукъ оюмла бла юйюн чачханын ангылагъан эди.

Алай а Фаризат, юйдегисин сакълар ючюн кыйналгъанын эсине тюшюрсе, кечмеклик табмай эди Муратха, джюрегине салгъан джаралары кючден сау бола бара эдиле. Энди уа бу затла кенгдиле. Бусагъатда Фаризатны джюреги толубду, башха адамгъа суймекликден толубду. Аскер бла Фаризат бир бирине керекли болгъанларын эртде ангылагъандыла, бири бири ючюн джаратылгъанларын сезгендиле.

Къысхасы бла айтханда, бу зат джашауда тюбей тургъан затланы бири эди: кеч тюбешиу, джюрекледен джууукълукъ, дагъыда аны кибик затла. Телефон бла бюгюн селешгенлерин бу суймекликни насыблы ахырына санаргъа боллукъ эди. Не ючюн, десенг, бюгюн, ма бюгюн кёб да селешиб, кёб затны да бири бирине ангылатхандан сора, Фаризат Аскерге «хо» деген сёзню айтхан эди. Хо, энди ала суймекликлерин элден джашырлыкъ тюлдюле; хо, ала бири бирин суюдиле, хо, ала насыблыдыла!..

Трубканы салгъандан сора бу сезимледен да джюреги толуб, эки къолу бла да къызгъан джаякъларындан тутуб, Фаризат коридордан юйге кирди. Селеширге

болуб, ол Заираны пианинода сокъгъанын къойгъанын да эслемеген эди. Энди уа Заирачыкъ диваннга олтуруб, къолуна да анасыны карты салыныб тургъан гитче рамкачыкъны алыб тура эди. Асто, нек алгъанды ол аны къолуна, диванны артында кюйюзге тагъылыб тургъан суратны? Фаризат къызчыгъыны къатына олтурду. Ол джукъ да соргъунчу:

— Мама, сен бу суратда ышарыб тураса, а кёзлеринг джылай тургъанча мыдах некиде?

Фаризат суратны къолуна алды. Бу аны суйген суратларыны бириди. Бу суратны Фаризат джашаууну шагъатына санай эди. Анга къараса, Фаризат кёб затны джангыдан сезгенча бола эди. «Джашауумда не тюрлю затха тубесем да, къууанчлы кёзюлерим да болуучан эдиле, джарыкъ кюнлерим да бола эдиле, алай а ичимде теренде бир зат мыдах бол деб тура эди», — деген оюмну Фаризат, бу суратына къараб кеси кесине эртде ангылатханды. Ма бусагъатда да кёзлерини аллы бла джашауу озуб баргъанча болду. Бу суратда Фаризатха джыйырма джыл болгъан эди, кеси да студентка эди.

Огъай, олсагъатда Фаризат хазна затдан керекли болуб кыйналмай эди, хаман да юйден посылка да ачха да алгъанлай тура эди. Кёзлерине уа мыдахлыкъ бир кесек алгъаракъда тюшген эди. Анга мыдахлыкъ дерге да боллукъму эди, къайдам, ол, эшта мыдахлыкъ болмаз эди, термилиу болур эди, кеси адамына термилиу, хаман да къатында болуб, дагъыда андан кенгде болгъан кесини бир адамына термилиу эди ол.

Ёмюр дуниясында унутмаз Фаризат ол кюнню: эртдембла эртде анасыны эгечи Гоша кириб, уруш-туйюш къан алыб кычыргъаны:

— Хы, энди туругъуз, кючюк балалача! Къоюбму кетди анагъыз? Туругъуз энди алай! А сен эшитмедим деме (Фаризатха къараб), анангы ызындан барсанг Алийни юйюне (Алий энди Фаризатны ёге атасы боллукъ эди). Аны юйюнде къатын алмагъан джашы барды, сеннге ары барыргъа боллукъ тюлдю. Анангы эрге бердинг эсе, тур юйде энди, кече бизде къала турлукъса, эшитмедим деме. Телилик этди анагъыз, ай гяуур, эки баласын къоюб...

Гоша кетгенден сора, Фаризат бла

къарнашчыгъы Хасан экиси да джатхан орунларында къабыргъагъа-къабыргъагъа айланыб, кёб шум болуб турдула. Фаризат энди джукъ ангыламай эди: Гоша «анагъыз кёюб кетди» деб нек айтды? Огъай, Мама Фаризатха ангылатханы алай туююл эди: «Алийни ююю эки юйден сора арлакъдады, Мама анда да, мында да джашарыкъды, хар неге да джетиширикди! Хасан джашчыкъды, ол Алийни юйюне барыб туругъа боллукъду, Фаризатха уа Мама кеси келиб турлукъду. Бир зат хата боллукъ тюлдю, дегенди Мама, энди бизни юйюбюзде не зат да боллукъду — Алий бай кишиди да!.. Не этерикбиз, атабыз аскерден къайтмады, сабийлени ёсдюрюге керекди — кеси джангыз Мамагъа ол къыйын тиерикди...» Фаризатны сагъышларын Хасанчыкъны бурунчугъун тартыб джылагъаны бёлдю. Фаризат эрлай кёобуб аны орундугъуну къатына барды:

— Джылама, Мама кёб турмай келикди. Гырджын берейимми?

— Керек тюлдю, мен Мамагъа барам-а-а.

— Огъай, сен Мамагъа ызындан дженгил бармазгъа айтхан эдинг да. Чынг

алгъа Мама кеси келликди, а артдан биз анга барыб-келиб турлукъбуз.

Алай а Мама келмей эди. Эки кече болду Фаризат бла Хасан кеслери къалгъанлы. Артда кеч, уллу болгъанында ангылагъан эди Фаризат олсагъатда аналарын бош сакълагъанларын: ол алай дженгил огъуна къайтыб келаллыкъ туююл эди: элге белгили бай Алийни джангы къатыны бир ыйыкъдан алгъа аны юйюнден чыгъыб къалаллыкъ туююл эди. Алай а олсагъатда Фаризат аны ангыламай эди, Хасанга ариу айтханлыкъгъа, кеси орамдан кёз алмай эди — ма бусагъат анасы эшикден кирликди, юйню ичи да ана джарыкъдан толлукъду дегенча бола эди къызчыкъ. А ол худжу кече уа? Тёртюнчю кече анасын юйге чакъырыргъа излеген эди Фаризат. Къаллай ачы мыдахлыкъ бла бошалгъан эди ол кече онтёрт джыл болгъан къызчыкъгъа... Къайдан да табыла эди къызчыкъгъа бу джигитлик ол кюнледе, къалай уллучукъ болуб къалгъан эди ол, къаллай ачы сёзлеге тынгылай эди ол — бир къауум джууукълары, хоншулары кими къыйналыб — ачыудан, кими — кёл кенг-

дире сёлеше эдиле, Фаризатны анасына уруша эдиле...

Хы, ол кече... Хасанчыкны да джатдырыб, Фаризат дагыда кёб олтурду юйчюклерини босагъасында. Кече къарангы эди, алай а хаман къарангыдан къоркъуучу Фаризат бюгюн къарангыны сан да этмей эди. Ол анасын кёрюрге керек эди, анасын, ол къуру эшикни этиб, юйню бир джанына айланды, заман бек кечди, Алийни юйюнде да джатхан болурла Мамадан къалгъанла. Дагыда, орам бла барыргъа Фаризат таукел болмады, аны киши кёрсе боллукъ тюлдю, айыбды — Мама Хасанга да, анга да мен келгинчи юйден чыкъмай туругъуз дегенди. Бачхала бла барыргъа боллукъду. Бачхалада уа нартюх уллуду.

Фаризат бачхаланы ичи бла Алийни юйюне баргъан джолчукъну биле эди да, джол излеб кыйналмады, къоркъуу да къайры кетген эди — ол анасына барады да! Ма бусагъат аны кёрюб, бу анасы юйде болмагъан тёрт кюнден бери болгъан затны да айтырыкъды: хоншула не айтханларын, джууукълары не этгенлерин...

Ма Алийни юйю буду, арбазлары уллу, аны бир кыйырында бау, андан да мал-

ланы мушулдаб кюушенген тауушлары да эшитиледи. Фаризат къабыргъагъа къысыла барыб, терезеге джууукъ джетди. Терезеден патеген лампыны жарыгъы ура эди, алай а терезе къалын акъ гетен джабыу бла джабылыб эди, Фаризат бир кесекни тынгылаб турду, тегерек бир да къуу-шуу эди. Сора ол аллына таукелирек атлады, бусагъат терезени къакъса, мамасы эштирикди. Алай а кезлерин жарыкъ къаматыб, аллында къабыргъагъа таяныб тургъан уллу багъыр тазны ол эс-лемеди. Энди бир атлагъаны бла, аны аягъы тазны урду, таз дунияны зангырдатыб, юй аллына тенгередди. Фаризат сир болду, сора дагъыда, айымысына, эшитсинле, мама дженгил чыгъар...

Бир минут кетди арадан, эки минут, сора терезеден бир келекге керюнеди. Ол Алий кеси эди, акъырын терезе джабыуну келтюрюб, миялагъа бетин салыб, эшик къарангыгъа кёб къараб турду. Кеси да ич кийимлери бла эди, айюча уллу эди, кекюреги да къарнына дери ачылыб. Сора ол акъырын джабыуну энишге ийди, Фаризат да къараб тургъанлай «уф» деб патеген лампыны джукълатды. Ма, энтда къарангы бла шошлукъ Фаризатха негер

болдула... Фаризат ызына биягъы джолчукъ бла бара эди, къычырыб джыларгъа ол къоркъа эди — тегерек къарангы, къуу-шуу. Джыламукъларына эркинлик ол юйге джетгенден сора берди. Керти айта болур эди Гоша, керти болур бизни анабыз къоюб кетгени. Иги болду бусагъатда каникулла болгъаны, ансы школда да къалай этерик эдиле. Артыкъсыз да Халисден уяла эди тогъузунчу «а» классдан — ол школну каникулгъа чачылырыны аллы бла болгъан ингирде хаман Фаризатны тепсерге чыгъарыб тура эди... А бусагъатда уа Фаризат юйде кишиге да кёрюнмей туругъа боллукъду...

Мама келген эди. Ол да биринчи кере бачхала бла келген эди. Кёб ашарыкъла — хычынла-халыуала да келтирген эди. Хасанчыкъ, анасыны бойнундан къучакълаб, артда аны биргесинден айырылмай тургъан эди. Фаризат а анасына къалай туберге де билмей джунчуб тургъан эди. Джангыз ол дженглерин ёрге кёлтюрюб, кёлларыны чапыргъанын кёргюзтген эди. Анасы къараб, кёлу бла да тийиб, къайгъырмаз, ол бош затды деб къойгъан эди. Артда кёб джыл ётгенден сора ангъылагъан эди Фаризат — олса-

гъатда анасы аны кьоллары нек чапыргъанына кьайгъыргъан да этмеген эди. Анга сагъыш этерге аны заманы джокъ эди. Ол кюн юйде ол джангыз бир сагъат олтургъан эди, айхай, анда ол бир юйде, ашарыкъ этерге керек эди да, Фаризатха келиб джукъ ашарса деб да айтды анасы, сора дагъыда: «Огъай-огъай, юйде тур, Хасан келтирир ашарыкъ»,— деген эди. «Ингирде мен энтда чабарма», да деген эди. Ма алай болду мындан ары джашау, Мама эки юйде джашай эди. Джууукъла Хауагъа кёлкълды болсала да, къызчыкъгъа уллу эс бёле эдиле, артыкъсыз да Гоша къыз сабийни къачын сакълаб бек кюреше эди. Къызчыкъ ёсюб, къыз бола бара эди да, сора анасы эрге баргъаны аны сыйын тюшюрмесин, аны джазыууна заран болмасын дей эдиле анасыны адамлары.

Алай а ол джакълыкъ этиуню бир кыйынлыгъы бар эди, сабий къызчыкъ тенглеринден айырылгъан эди, ол комсомол джыйылыулагъа, школ ингирлеге кълалыргъа болмай эди. Акъыллы, тынч къызчыкъгъа, сен кълалгъанла атлагъанча атлаб боллукъ тюлсе, сени ананг эрге баргъанды, аллах сакъласын, къыз сабий оу

десенг — оу, шау десенг — шау, деген оюмну сингдиргенлей тура эдиле. Къызчыкъны анасы джууукъларына ичинден бек разы эди къызына аллай бир кёз-къулакъ болгъанларына. Андан сора не керекди: юсю къарны джукъдан инджилмей, тышында да сыйы сакъланса, деб Хауа кесини джюрегине тынчлыкъ салыб тура эди. Алай а бир затны билалмай эдиле бу адамла бары да: Фаризат кече джатарыны аллы бла анасы къатында болса суюгинин, эртдемба башха адам уятмай, анасы, «тур, къызчыгъым, школунга кеч этесе», — деб кеси уятса, школдан келлигине анасы арбаздан орамгъа къараб турса, алгъынча кенгден ышарыб, неда дерслеринги этгенмисе деб сора турса анасы, чачынгы бу джанына тарама, ол джанына тара, чепкенинге итиуну алай урма, ма былай ур, деб турса анасы... Не келсин, анасы бошамай эди, аны иши къызындан сора да кёб эди. Алий да хар затны заманы бла излеген адам эди. Къалай да бек керек бола эди анасы хаман да Фаризатха!

Артда, къыз болуб бошагъанындан сора, артыкъсыз да башха адамгъа айтмаз затларын анасына айтыб, оноу соруб,

анасы бла кенгеширге талпый эди Фаризат. Алай а анасы бла кызыны арасында бир хуна бителиб, ёмюрю ачылмагъанлай къалгъан эди. Огъай, Хауа аман анады дерге боллукъ тюл эди, аны эрге баргъаны да иги аналагъа тенг болургъа излегенден эди, балаларым аталары болгъан балалагъа сукъланмасынла, ала кийгенни кийсинле, ала ашагъанны ашасынла деб этген эди бу ишни. Болгъаны да алай эди: онунчу классда огъуна Фаризатны къолунда алтын сагъаты бар эди, школну ахыр кечесинде, къалгъан кызлагъача, анга да ариу чепкен тигилген эди, институтну биринчи курсунда огъуна эки пальтосу да бар эди. Боладыла дуняда аллай адамла, ашарыкъ бла киерик болса, ёмюрлерин кзууаныб джарыкъ ашыргъан... Не келсин, Фаризатны табигъат алай джаратмагъан эди. «Ёмюрюм алакытай кийиб тургъаем да, эшикден юйге кирсем, анам аллыма къараб тургъаеди, менден сора анамы сагъышы болмагъаеди, бир кече бла бир кюнню менден айырылмай бир тургъаеди»...

Ма быллай сагъышла Фаризатны джанын кёб кыйнай эдиле. Ким билсин, кыыз джюрекде ангыламагъынлыкъ да

болур эди — анагъа да керек болур эди толу насыб. Алай а насыб да ёлчелениб бериледи. Башсыз къалгъан джаш тиширыуну аллында эки джолу болады, не аналыкъ сезими бла кесини дуниялыкъ сезимини арасында джюреги тыпырдагъанлай кетеди, неда балам кёзюме мыдах къарамасын деб кесини тиширыу сезимлерине, дуниялыкъ джазыууна ёлчем салыб, бу болур эди манга дуниядан джетерик деб, кесини джылыууну не кесегин да баласындан айырмагъанлай кетиб къалады. Бола болур джашауда ёге бала бла ёге атаны туугъан ата-бала болуб къалгъанлары да. Алай а, сабийи болуб (артыкъсыз да къыз сабийи) эрге баргъан тиширыуну баласы бла экинчи тюбеген адамын бири бирине илешдириб кюрешгени кёбюсюне сынган гырджынны джабышдырыб кюрешгенчады...

Уллу суймекликни татыууна сингиб, ма бюгюн «хо» дерге джетгинчи, Фаризат къызчыгъы Заирачыкъны юсюнден терен сагъыш этмеген эди. Тюзю, къалай эсе да кесини насыбын алгъа баргъаннга санаб, къызчыгъын да кеси бла бирге насыблыгъа санаб тура эди. Аскер Заираны чырта сагъынмай турмай эди, къызчыкъгъа

не джаны бла да джашау ачарын айтыу-
чан эди, кесими кызымча кёрюме да
дей эди. Алай а, Фаризатха сагышны
кёбю энди келди. Аскерни сабийлери уа?
Айхай, суймекликни отун да кыайдан
джукълатыб кыойсун? Кыыйынды джа-
зыу ёлчелениб берилсе...

Ант

(Керти хапар)

Кёб джылны мындан алгъа Абхазияда солуй, экскурсия бла Рица кёлге бара, ёзен къаяладан акъгъан суу секиртмелеге джетгеникде, экскурсияны бардыргъан абхаз джаш былай айтхан эди: «Бу суу секиртмени атына «Эркиши джыламукъла», мынга уа — «Тиширыу джыламукъла» дейдиле халкъда». Сора ол атла абхазлыланы бурун Кавказдан кёчген кёзюулери бла байламлы болгъанларын хапарлады. Ол заманлада аны юсюнден эркин сёлеширге да болмай эди, алай болса да бир талай затны айтхан эди. Андан сора бу тема мени эсимден кетмей эди, бюгюн да алайды. Орус-кавказ къазауатны юсюнден бюгюн кёб затны окъуйбуз, эшитебиз. Сынгар излегеним, кертиси айтылса эди, /тарихге таянылса, ётюрюк азыракъ болуб.

Кертини, ётюрюкню бизни миллетге таблыгъы, табсызлыгъы да барды. Алай а ол энчи вопросду, аны юсюнден тарих-

чиле селешселе тыйыншлыды, табылыр-ла кертини айтырыкъ тарихчиле да... Бюгюн а бу тема бла байламлы бир хапар джангыдан эсими къозгъаб турады, нек болгъанын билмейме, орус — кавказ къазауатны юсюнден кёб сёлешингени ючюн-мю, огъесе заманны, хар миллетни да сес-кеклендирирча, тамбласына сагъыш этдирирча, къыйын болгъаны ючюнмюдо? Алайын ангыламайма. Хапарны уа бир 20 джылны мындан алгъа эшитген эдим, бир акъыллы къарт абаза тиширыу айтхан эди, атамдан эшитиб билеме, дей эди. Хапар туура бу сёзле бла айтылгъан эди демейме, ёнге магъанасы уа былай эди.

19-чу ёмюрню ара сюрими абхазлыланы джашагъан эллеринден, туугъан джуртларындан мингле бла кёлтюрюлюб Тюркге атланган кёзюулери эди. Аланы киши зор бла кёчюрмегенликге, тарихни ол кёзюую аланы бу джерледе орунсуз этген эди, бурунча кеслери эркинликлери бла джашар кюнлери къалмагъан эди. Ол себебден миллетни танг кесеги, эркин джерле, эркин джашау излей, кёлтюрюлген эди. Тау элледен, къулакъландан, шахар тегерекледен, Согъум, Гудаут дегенча, Тюркден кемеле тохтаучу джерлеге

джыйыла эдиле. Ачдан да, джаланнгачдан да тозураб, мюлклеринден да айырылыб, ата-бабаларыны къабырларын да къоюб, джандет табигъаты болгъан эллерин, сууларын да атыб, белгисиз джолгъа чыгъыу тынч джашаудан болмагъаны да хакъды. Джылау, сарын, бири биринден айырылыу, къара кийим, мыдах бетле, мугур тюрсюнле кёрюнедиле кёзюме. Улоу сакълай эдиле кюнле бла, айла бла, кемеле бир ала эдиле, бир алмай кете эдиле. Алларында да не боллугъун билмеген халкъ, тамам зарауатлыкъгъа джетген эди, ызларына къайтыргъа да кёбюсюню юю кюйген эди, джерсиз болгъан эди...

Ол кёзюню бир кюнюнде юч атлы, тенгизни бойну бла ары ды, бери да бара: «Джамагъат, тилеб айтабыз, мадары болгъан тамбла эртдембла биз айтхан джерге келигиз,— деб тилей эдиле.— Келигиз, эринмегиз, керекди, оноубуз барды»,— деб, дагъыда арлакъ-берлакъ барыб, атланы тохтатыб, джангыдан айта эдиле...

Эртдембласында, кюн чайкъала, кёчгюнчюле да къара чаукалача, къымылкъымыл эте, экеу, ючеу бола, сескекли болуб, артларына-алларына къарай, ал кюнюнде атлыла айтхан джер таба бара эди-

ле. Кюн кызаргъа , Согъум бла Гудаут портланы арасында джол бла эки джанындан да джолоучула келе эдиле. Кёбюсюне эркишиле. Бек узакъ да болмай, джолдан бир джанына джаякълаб, бир талагъа джыйыла эдиле. Ол таланы бир кыйыры тебе эди. Джыйыла келгенле ол тебени къатына джууукълаша, сыбызгъылары мыдах макъамларын эшите эдиле, тебени энишинде къара кийинген талай адамны кёре эдиле: ала — юч сыбызгъычы джаш бла бир беш-алты къартыракъ адамла.

Бир заманда тала адамдан толду, кёбюсю эркиши, тиширыула да бир джанына джаякълаб сюелдиле, кюлген-ышаргъан джокъ, тиширыула бири-бирин къучакълай, къара джаулукъланы кыйырлары бла кёзлерине узала. Мугур эдиле тюрсюнле, мыдах эдиле кёзле... Бир кесекден къапхакъ башындан:

— Джамагъат! — деген эркиши ауаз джыйылгъанланы сескеклендирди. — Багъалы джердешле, багъалы къарнашла, эгечле... Джыламагъыз. Джыламугъубуз къурурча бир кыйынлыкъ чекгенбиз, элибизде, джерибизде джашар кюнубюз къалмай, киши джерлеге, киши элlege джол алгъанбыз, ол тынч джол тюлдю.

Джуртдан багъалы зат джокъду, биз джуртубуздан айырылабыз. Алай а барлыкъ джолубуз белгисизди, къуш тюгюнлей чачылыбмы къалабыз, не болабыз — Аны билген Аллахды.

Бизни онглу адамларыбыз бу затха сагъыш этедиле, шукур Аллахха, арабыздан онглу адамла, бири бирин табыб, бири бирин джыйыб, бизни мындан ары джашаубузгъа оноула этедиле. Сау болсунла. Ичинде акъыллы, билимли, онглу адамлары бир болуб, бири бирин ангъыламагъан, бири бирин билмеген миллет джарлыды. Бизни уа бюгюн къолубузда къалгъан байлыгъыбыз сынгар олду — ёмюрледен келген адетибиз — акъыллы, онглу адамларыбызгъа тынгылай билге-нибиз.

Сизни аллыгъызгъа чыкъгъанла бирери бирер элдендиле, бирери бирер тукъумдан, юйюрден, алай а эллеринде, джерлеринде сыйлары болгъан, онгсузгъа къайгъыра, джангылгъаннга эс табдыра, элни къыйынлыкъда, къууанчда да бирикдире билген адамладыла, — деб, алда сюелген адамланы атларын, тукъумларын айтды. Сора: «Энди тынгылагъыз», — деб бир джанына турду. Къапхакъны башында-

гъыланы ичинден бир адам алгъа чыкъды — узун, ариу адам, къара сакъалы бла.

Аллында айтылгъаннга кёре, ол дин къуллаукъчу эди. Ол, эрлай къолунда китабчыкъны ачыб, дууа окъуб башлады, аны ызы бла джыйылгъанла, къолларын ёрге тутуб, Аллахдан тилекле тиледиле. Дууа бошалгъандан сора, ол адам былай сёлешди:

— Багъалы ахлула! Бизге мындан ары кюн да башха джанындан чыгъарыкъды, бизни ичген сууубуз да башха татыу этерикди, биз эртденнгиде тенгиз аязгъа бетибизни тутаргъа табарыкъбызмы? Узалыб терекледе салкъын чапыракълагъа тиерикбизми? Бурунча, элибиз бла, тийребиз бла чыгъыб чегет талалада, суу боюнда тойла къурарбызмы? Эшта, кёбге айырыла болурбуз биз бу затладан. Джуртубузну хауасын, аны кюренин эсибизде сакъларыкъ сынгар биз кесибизбиз — адамла, бир миллетни адамлары. Биз бир-бирибизден айырылсакъ, бир-бирибизни тас этсек, джел учургъан чёблеча, къыйырагъа, багушлагъа атыла айланырбыз. Ма муну ючюн мен бюгюн сизге, этген дууабыз бла, тилеген тилеклерибиз бла

бирге, ант салама. Мен сизге салгъан ан-
тым ахлуларыма, халкъыма тюз джол
джоралагъаным бла байламлыды. Миллет-
лигибиз тас болмаз ючюн, халкъ тюрсю-
нюбюз, адетибиз, намысыбыз, ата-бабала-
дан келген адетлерибиз тыш къраллада,
киши джуртлада джутулуб къалмаз
ючюн, ёсюб келгенлерибиз къайдан чыкъ-
гъанларын унутмаз ючюн, мындан ары
да мен абхазлыма дерик сабийле тууар
ючюн, бу антланы салама. Мен салгъан
антлагъа разы болгъан мени бла бирге ант
этсин. Тынгылагъыз:

— Мындан ары джашарыкъ къралла-
рыбызны джорукъларына бой салыргъа,
сыйыныргъа, адамына, рысхысына хыя-
нат излемезге, тилине, динине, адебине,
адетине сый берирге. Ант салама! Ант
этеме!

Ызы бла талагъа джыйылгъанланы да,
къапхакъны башындагъыланы да онг
къолларын ёрге тутуб:

— Ант! Ант! Ант! — деген тауушлары
төгережни зынгырдатды.

— Бир-бирибизден ёнгелемезге, къайда
болсакъ да, къайры тюшсек да бир-бири-
бизни джокъларгъа, излеб табаргъа, бир-
бирибизни къатыбызгъа тартаргъа, онг-

сузгъа болушургъа, орунсузгъа, гырджын-
сызгъа орунбуздан, гырджыныбыздан
юлюш этерге. Ант салама! Ант береме!

— Ант! Ант! Ант!

— Хар юйдегиде сабийлени, къартла-
ны, тиширыулары сыйларын ёргеде тутар-
гъа. Хар атаны, хар ананы борчу болсун:
ана тилде сёлеширге, ана тилни туугъан,
ёсген сабийлеге да, мындан ары тууарыкъ-
лагъа да билдирирге, суйдюрюрге, хар юй-
де ана тилде таурухну, джомакъны,
джырны, тепсеуню, халкъ макъамлары,
тартыулары унутдурмазгъа, къурутмаз-
гъа. Бир-бири къууанчыбызгъа къууана
билирге, къыйынлыгъыбызда бир-бирибиз-
ге дагъан болургъа. Бу антлары да бары-
бызгъа теджейме! Ант этеме!

— Ант! Ант! Ант!

— Ичибизден чыкъгъан керти фахму-
лулагъа джол ачаргъа, алагъа болушур-
гъа, аланы джакълъаргъа. Керти фахму-
лулагъа да миллетибизни къууандыр-
лыкъ, аны кюренине келишген, аны джа-
шаууна, тарихине таянган, аны бюгюн-
не, тамбласына сагъыш этдирлик, ышан-
дырлыкъ чыгъармала теджерге ант сала-
ма! Ант этеме!

— Ант! Ант! Ант!

— Биз Аллахны суйген кзуллары бол-
сакъ, Аллах бизден зарлыкъ деген хаш-
ген иннетни кери этер. Зарлыкъ ауруу
кзурт аурууду — кзурт терекни тамы-
рын кзурутханча, зарлыкъ да миллетни
хурметин кзурутады. Бир-бирибизге иги
иннетле бла эришейик, айланган-джаша-
гъан джерлерибизде халкъыбызны иги ха-
лилерин игиликле этген бла кёргюзейик,
бир-бирибизге ариу иннет бла, игилик
излеген бла эришейик. Тутхан динибиз
бла, сыйлы мёлеклени атлары бла тилей-
ме, ичибизден зарлыкъ деген керахат
аурууну кзурутургъа ант этейик!

— Ант! Ант! Ант!

— Миллетни аты бла кесин алгъа
уруб, кесине табыкъла тартыб, миллетни
джарсыуларын сан этмей, кеслерин мил-
летден онглу кёрюб джашаргъа излеген-
леге арабызда орун болмасын. АллаЙла-
гъа мында кзалгъан ата-бабаларыбызны
къабырлары бла, бизни табхан аналаны
сютю бла ирият бериб джашаргъа ант
этейик!

— Ант! Ант! Ант!

— Бу антла хар юйдегиде, хар тёлюде,
хар инсанда, хар джюрекде бузулмай джа-
шарларын, сакъланырларын кесибизге

къаст этейик. Биз тёлюге бдгюнден башлаб бу къастны бойнубузгъа алыргъа, хар атламыбызда эсде тутаргъа, бу антладан таймазгъа, бу антланы бузгъаннга да саулай халкъыбызны аты бла ирият берирге! Ант этейик!

— Ант! Ант! Ант!

Ант этиу бошалгъандан сора да ол антланы этдирген адам Аллахдан тилекле тиледи, дууала этдирди. Джыйылгъан халкъгъа да бир тюрлю бир хауа кирди, муал болуб тургъан гокка ханслагъа суу къуюлса къалай къымылдай эселе, ала алай къымылдаб, бетлерине да нюр уруб тебретиле. Сыбызгъыла да джарыкъ, «иги джолгъа» дегенча, макъамланы сокъдула.

Бу антла, бу ишле да тюгел бу сёзле бла, биз айтханча болмагъан эселе да, бизге эртдерек айтылгъан хапарны магъанасы былай эди.

Белгилисича, бусагъатда Кавказ бла Джууукъ Востокну арасында джол да иги ачылгъанды, халкъла бири-бири джашауларындан, кёзлери бла кёрюб, хапар аладыла.. Сора, барыб келгенле айтханнга кёре, бурун кёчгенлени ичинде абхазлыла бла абазалыла къарыулуракъ да джашай-

дыла, биригиб да джашайдыла. Мында, Абхазияда, бюгюн бола тургъан ишлеге да биригиб болушадыла, дейдиле. Ким биледи, аланы ол болумда джашагъанларына биз айтхан хапардагъы антла да болушхан эселе уа?..

...Биз а... Огъай, Аллах айтса, биз энди кёчгюнчюлюк да кёрмезбиз. Бизни джерледе исси точка этерге излегенле да муратларына джетмезле... Тышындан келиб джер алыргъа излегенле да бизни джерлерибизге джутланмазла... Шимал Кавказда Югославия вариант ауазла да, радио бла телевизорда кюн сайын «кавказ миллетли бетле» деген удуула да тохтарла... Аллах айтса... Алай а бу мен айтхан хапар арт кёзюуде эсеме тюшюучю нек болду? Къоркъа юреннген джюрек...

Ахыры той бла бошалды

(Т а р у х х а п а р)

Къандаур хан къарт болду. Бир кюн, кичи джашы Къуденетни кесине чакъырыб, былай айтды: «Мен къарт болдум. Мюлкню тутарыкъ мындан /ары сенсе. Мюлк таркъаймазгъа керекди. Кюн ариуду, джол ачылгъанды. Бир бёлек атлыны да къураб, джолгъа хазырлан. Мал да, адам да къошаргъа керекбиз стауатларыбызгъа. Къобанны ёрге барсанг, тау ёзенледе, кюн бетледе къошла кёрюрсе. Адамы да, малы да бизге артыкъ болмаз, сюралгъанынгы аллынга сюрюб кел. Тангны белгиси бла тебре, джолунг узакъды».

Атасы айтханча, Къуденет, ариулугъу бла саулай Тёбен къабакълагъа белгили джангы джетген джаш, энди атасыны байлыгына байлыкъ къошуб, джигитлигин да тынытыргъа керек эди.. Къуденет бла нёгерлери, талай атлы болуб, сауут-сабаны да джерлеб, танг аласында элден чыкъдыла. Джоллары Къобанны бойну бла эди, чегетни, джеркни ичи бла. Эл

тубемей, адам кёрюнмей сау кюнню бардыла. Ашхам къарангыда Къобанны джанында бир боркъулдаб чыкыгъан гара суугъа джетдиле. Атланы джерлерин алыб, кишен салдыла. Шынкъарт от тегерекни джарытды. Аны ызы бла да джарыкъ ай, тау джитилени башы бла тёнгерек чыгыб, къарангы дуняны нюр джарытды. Бир кесекден Къобанны шуулдагъаны, атланы кишнегенлери, джолоучуланы хурлдагъанлары, бир-бирине эжиу эте, кечени ашыра бара эдиле. Танг атыб, башлагъа кюн тиерге джолоучула, атларын джерлеб, биягъы Къобанны ёрге айландыла.

Узакъ да бармагъанлай, эки уллу суу бир-бирине кёшулгъан джерге джетдиле. Тегерекде кюн бетледе кёш орунла кёрюне эдиле, гёзенекле, чалманла, узун тегенеле... Алай а адам бла мал кымылдагъан джокъ эди — кёшла джайлыкълагъа чыкыгъан заман эди. Юч ёзенни къайсына айланыргъа билмей, джолоучула кёб ойлашадыла. Сора джол устагъа келген къарт Къалий: «Бу кём-кёк /келген сууну бойну бла барайыкъ, эшта, былай ары бизден алгъа киши джюрюген болмаз, сууда келген томураула уа, бир ишек-

сиз, башында адам джашагъанына шагъатдыла, кёремсиз», — деб Къалий суу бла келиб, уллу ташха бегиниб тургъан, балта ызлары болгъан бир томурауну кёргюздю. Атлыла онг джанындагъы ёзенни ёрге тебретиле. Кюн ызына айланган эди, мындан ары барыр джоллары узунму эди, къысхамы эди, киши билмей эди. Бираздан бир къулакъ суучукъдан ётуб, айланчха джетер джерде, атланы да бошлаб, кеслери да солургъа излеб, ачыкъ джерчикде тохтадыла, ашай-иче башладыла.

Бир кесекден чабыууллагъа юрене келген къарт Къалий, силкиниб, ёрге турду, сескеклениб, къулакъ ийди. Къалгъанла да шум болдула, сора ит чабхан тауушла кескин чыгъыб башладыла.

Джууукъда, ишексиз, эл болгъаны ангылашынды. Къалий аты бла аллында, къалгъанла да аны ызындан силкиндиле. Джангыз бир айланчны озгъанлай, бир ариу талагъа чыкъдыла, эки джаны кириш къаяла, онг джанында къаяланы башында бир ариу къала, аны башы бата баргъан кюнню таякъларыны тубюнде джылтырай эди. Къаланы тубю сюремде — элчик. Ингир салкъында джер-джер-

де отла джана, элни тютюн да, тубан да басханча кёрюне эди. Тууар ёкюдген, кьой макъыргъан тауушла кызыуда эдиле. Мал стауатха джыйылыр заман джете эди. Атлыла, суудан ётер джер излеб, ёрге да, энгишге да бардыла. Къалий Къуденетге юрете эди: «Малны стауатха джыйылма кьоярыкъбыз, алгъы бурун адам къарыуну кёрюб, аланы тынч этгенден сора, малны аллыбызгъа сюрюб, ызыбызгъа айланникъбыз».

Джазгъы суу бек уруб келе эди, атла суудан юрке эдиле. Атлыла, не этерге билмей, атланы уруб кюреше тургъанлай, нёгерлени бири: «Ары къарагъыз», — деб, сууну ол джанында уа бир уллу ташны юсюнде юч кызыны эследиле, арадагъы айырылыб узун кёрюне эди, башында акъ джаулугъу, бир къанаты бойну бла атылыб, бири да аллы бла энгишге ийилиб. Къызла, атлыланы ёталмай тургъанларын эслеб, сууну бойну бла ёргерек чабдыла. Сора акъ джаулугъу болгъан кызы, аны кьолуна алыб, аллына-аллына силкиб, «былайы бла ётюгюз» дегенни билдире эди, «Тоба-тоба, была бизге кьонакъдыла деб тура кёреме, хайда, кирейик суугъа», — деди Къалий. Ала суудан

ётерге, кызыла, агъач челеклени суудан толтуруб, ёрге айландыла. Ол сюекли кыыз, джаулугъун башына кысхан эди, аны тюбю бла эки уллу эшмеси белинден энгишге тюше эдиле.

Сора Къуденет, атдан тюшюб: «Ашыкъ-бушукъ этмейик, ким болгъанларын, былайда не этиб джашагъанларын билейик»,— деди. Ала алай оноу этерге къапакъдан сакъаллары бла юч къарт тюшюб келе эдиле. Джууукълашыб, ала салам бардиле, хошкелди айтдыла. Къалий, не этерге билмей, зытчы-мытчы бола тургъанлай, Къуденет, аллына атлаб, къартланы къолларын тутду. Бири-бири тиллерин ангыламай эдиле, алай а къартла быланы къонакъча кёрлюклерин къоллары бла, башлары бла ангылатдыла.

Сора, къартла алда, была атларын да джюгенлеринден тартыб, къартланы ызларындан стауат таба атландыла. Ала ары джыйылыргъа джер-джерде чыракъла джана, къазанла къайнай эдиле. Джангы джетген джашчыкъла, бирден чыгъыб, къонакъланы атларындан бош этдиле, дюккючлеге тагъыб, джерлерин алдыла.

Сора джаш хан Къуденет, нёгерлерине

айланыб, былай айтды: «Была бизни кьонакча кёрдюле, биз да кьонак болайык. Былай ариу адамлагъа, быллай намыслы адамлагъа мен артыкълык этдирлик тюлме. Кече кьалайык, эртденбла ызыбызгъа айланырбыз». Нёгерлеринде джууаб этген болмады, ала джаш ханны оноуна бойсундула. Сора ашауичиу башланды; эт тепсиле, хычынхалыуа тепсиле, боза, джууурт айран, тюрлю-тюрлю чегет кёгетле... Ай джарык тегерекни джарытды.

Бир заманда той башланды. Акъ мёлеклеча, кьызла сюзюлюб чыкдыла. Кече болса да Кьуденет, кьызланы ичинде ол суу ызында джаулугъун силкген кьызы таныб, аны бла тепсерге чыкды. Айджаяк тойну кюнча джарытхан бир кьыз эди — уллу кёзлери, къара къашлары, узун эшмелери, кеси да ариу тепсей эди. Той кёбге барды, кьонакъла тынчайыргъа баргъанларында, танг аласы бола эди. Ала уяныб, эс джыяргъа уа — кюнортагъа джетген эди. Биягъынлай ашауичиу, биягъы той джангыдан башландыла... Алай бла юч кюн бла, юч кече кетди. Тёртюнчю кюнню эртдембласында Айджаякгъа кьыз джёнгерле да кьуралыб,

Къуденетни нёгерлери да орайданы тартыб, Къобанны бойну бла энгишге айланадыла. Ма андан бери джюзле бла джылла кетдиле. Къуденет бла Айджаякъны тойлары бюгюн да барады, аланы туудукъларыны туудукълары эки узакъ элни арасын джууукъ этгенлей турадыла.

ТАРИХДЕН ТАМЧЫЛА

(ПУБЛИЦИСТИКА ДАН)

Кезююню оюулары

(1997 дж. «Къарачай» газетни
бетлеринде ушакъдан)

— Софья, биз бюгюн сени ишингден хапар алгъан бла бирге, сени джашаугъа къарамлаырг бла, сагъышларынг бла танышыргъа сюебиз. Интеллигенциябызны ичинде сизни тёлюгюз джашауда энчи сокъмакъ салалгъанмыды? Алай демеклик, не айтыргъа боллукъса кесинги тёлюгю юсюнден бюгюн?

— Кел, интеллигенциябызны ичинде мени тенглилени джыл тенглик бла ёлчелемейик да, джазыуну, джашау джолну энчилиги бла ёлчелейик. Айхай, ол тёлюню ичинде менден уллула да, менден гитчеле да болурла. Алай а бизде сёзсюз бирча болгъан бир энчилик — ол бизни джазыуубузну, джашау джолубузну бирчалыгъыды. Айыб этмегиз, ол джашау джолубузну юсюнден мени бир назмум барды.

«Анда ёсген тенглеримеди» аты. Башында айтылгъанга ол назмудан бу сёзлени къошаргъа сюеме:

Джети джыл болуб кетгенчикле,
Къайдасыз?.. Сизге айтама!
Мыдах кюренде мугур ёсгенчикле,
Анда джылларыбызгъа къайтама.
Мермер къаялагъа мине тюшюбюзде,
Кёкде мёлеклеге учуна —
Алай ёсерге буюрулмад бизге
Хатерсиз джазыу...

Иймед онгуна...

Джаз джанкъозланы джыяр орнуна
«Ач тюзю» тузун чайнаек,
Уллула бла тенг этап джолунда
Сабий ызланы салаек.
Мында туугъанла, джуртда ёсгенле,
Биз сынагъан сизге джетмесин,
Джети джылында тутмакъ чекгенле,
Сизге киши хыны этмесин.

Ма олду биринчи энчилик. Ол себебден джашауда энчи сокъмакъларыбыз бар эсе-ле да, ала бизге къыйын табылгъан сокъмакъладыла. Дагъыда бир энчилик: кёчгюнчюлюкде сыныб ёсгенибиз бизни тёлюге артыгъыракъ тёзюм, басым да сал-

гъан болур. Алай а ёмюрде да къайтмасын биз кёрген сыныкълыкъ бизден со-
ра келген тёлюлеге.

— Алай болса да ол джылладан бек эсингде къалгъан зат неди?

— Сабийликде алай ангылай да болмаз эдим кёб затны. Биринчи джюрекни илгиздик этген, ёмюрюме андан бёгекликни къурутхан зат бу эди: 1955 джыл онунчу классны ахыр айларыны биринде бизни — 18 джыллары тола тургъан 5—6 къызчыкъ бла джашчыкъны дерсен чыгъарыб, комендатурагъа элтген эдиле. Бизни андан ары да окъургъа талпыгъаныбызны билиб, узакъгъа бармазгъа къол салыгъыз деген эдиле, энди хар айда къол салыб турургъа кереклибизни да ангылатхан эдиле, бери келгенигизни кишиге айтмагъыз да деген эдиле. Къол салгъанлыкъгъа, алай къалай болады, мен суйген джеримде суйген окъууумда окъургъа нек болмайма деген бир зат къоймай эди. Алай бла Баяут школну бошаб, анам да ызымдан джылай тургъанлай, Самарканд шахаргъа университетге кирирге деб, къачыб кетген эдим, анда къарачайлылары хазна билмейдиле дегенча бир хапар джюрюй эди. Къысхасы, экзаменлени иги

бериб, университетге кирдим деб, къууаныб тургъанлай, мандат комиссия джетгенлей, къарачай болгъаным билиниб (эшта, къагъытларымы иги чучхугъандан сора билген эдиле), мында окъургъа болукъ тюлсе деб, алмай къойгъан эдиле. Алай а мен кетиб къалмагъан эдим, джюрегиме бир эришмеклик кириб, дерслеге барыб олтуруб тура эдим. Не келсин, дерследен къыстала башладым. Сентябрьны аягъы сюрем бола эди. Кюнлени биринде, биягъынлай дерсге кириб тургъанлайыма: «Гочияева, ненча кере айтыргъа болукъду, чыкъ дерсден, эндиден сора эркинликсиз кирсенг, ректоратха билдирликбиз», — деб къыстадыла. Асыры къыйналгъандан кёзлерим алас-булас этиб, кайры баргъанымы да билмей, университетден чыкыгъан эдим...

Чыныгъыу да, къыйналыу бла келе болур, эшта. Ахыры, Аллах бир ёхтемлик бериб, закон-джол излеб кюрешген эдим, тюзлюк да табхан эдим. Алай а 18 джылымда ёмюрде джюрегимден кетмезча бир сыныкълыкъ да сынагъан эдим. Аллай сыныкълыкъланы юсю бла бизни тёллю кёб кере ётгенди, аллай бир да къатыб ёсгенди деб, акъылым алайды. Бир джа-

ны бла аны ючюн болур тѣзюмлюлюк да, басымлылыкъ да:

— Да, сора, муну бла байламлы энтда бир соруу: миллет аллай къыйынлыкъ-лагъа энди тюбер деб эсинге келемиди?

— Огъай, тюбер-тюбемез деб айтыу къыйынды. Джерни юсю бюгюн къайгъылыды. Игиге тюбетирик да, аманнга тюбетирик да бюгюн адам улуну иннет дараджасыды: аны тин саулугъу таркъаямы барлыкъды, огъесе орнуна къайтырыкъмыды? Аны Аллах биледи. Алай а бюгюн джюреклеге къоркъуу салыб тургъан затлагъа бирден къаршчы болурча бирикген кючле аздыла. Сѣз/ ючюн, 60-чы, 70-чи джыллада джерни юсюнде рахатлыкъны сакълау кючле бар эдиле, «адам улуну къазауатдан сакълау», «дуниягъа рахатлыкъ» деген ауазла биригиб, адам улугъа джакълыкъ бола эдиле. Бюгюн а? Джерни юсю сауутдан толу, саууутну адам къолуна джайылгъаны, миллетлени бири бирине удуу, динлени бири бирине удуу, адам айырыу, тюрсюн айырыу, талай джерде къазаутла — ол затла бизден кенгде, узакъда тюлдюле, къатыбызда бола турадыла. Аланы ахыры бизге да игилик бла бошалырма, къалырма?..

— Да, Аллах сакъласын деб джашайыкъ. Саулай дунягъа биз оноу эталыкъ болмазбыз, алай а биз, къарачайлыла, онла бла джылланы артыкълыкъны кёлтюрген миллет, энтда бир зорлукълагъа азыкъ болмаз ючюн бюгдн не зат этерге боллукъбуз, сен оюм этгенден?

— Эм алгъы бурун сагъыш этерге керекбиз, эм алгъы бурун биз — интеллигенция... Миллетлик болумубузну, миллетлик дараджабызны юсюнден... Огъай, миллетге болум керекли тюлдю — тирилик, окъуугъа-билимге артыкъ тырмашыу, рысхы таба билиу, джерге-малгъа усталыкъ, ол бары да халкъыбызны болумуду, ёмюрледен келген. Алай а, бу затла бурундан келгенликге, бюгюнню арада татыусузлукъ, дамысзлыкъ бюгюнню зарлыкъ, бири бирине хатерсизлик, кечимсизлик, бурундан келмейдиле. Ала энди киргендиле арабызгъа, ма аладыла бизни миллетибизни кемириб, миллетлик хурметибизге къатылгъан затла. Ма бу затлагъа керекди эм уллу сагъыш. Айхай да бу затланы кеслерини сылтаулары бардыла, миллетни кесинден тюлдюле бу затла, биз чыртда унутмазлыкъ зат — 50 джылгъа джууукъну юсюбюзден миллет

шартларыбызны сыйырыу, кѳурутуу программа бла баргъанча баргъанды. Миллет кѳб иги затын тас этгенди, бири биринден ѳнгелегенди, тилиндеи, /тин байлыгъындан кѳачханды, джанлагъанды. Алай бла ол башында айтылгъан сыйсыз шартла орун алгъандыла. Бюгюн ол затланы юсюнден ачыкъ сѳлешир заман болгъанды.

— Да сора, Софья, миллет тюрленгенди дейсе, терслик да миллетде тюл эсе, ол кеси бу болумдан чыгъаллыкъмыды, бизни миллетлик дараджабыз юсюбюзге кѳайтырыкъмыды? Ол кѳайтмаса, бизни ѳсюб келген тѳлюлерибизни миллет сезимлери боллукъмуду? Айхай, бизде бирбирде «миллет сезим» дегенни миллетчиликге элтиб да кѳоядыла?...

— Тюз айтаса, ол да миллет сезимибизни унукъдуруу джанындан «кѳа тыщдырыу» дыгаласдан чыкъгъанды. Огъай, ѳмюрден да бюгюн да философия илмугъа кѳре, «миллет сезим» (национальное самосознание) хар миллетни иги шартларын, ариу адетлерин, миллет хурметин, тин байлыгъын, психология энчиликлерин саулай адам улуну тсин байлыгъын ѳсдюрюуге, хар миллетни дуния культурагъа

иги затлары бла кѡшуугъа джораланады. Миллетчилик башха затды — ол кѡалгъан миллетледен джаякълаб, кесин онглу кѡрюуге барады. Алай бла, бу эки терминни магъаналары бири бирине каршчыдыла. Бизде иш этиб кѡатышдырыб тургъандыла. Сен башында салгъан соруулары барына да тюз джууаб бериуню бойнума алыб кѡоялмайма, алай а тюз сала са соруулары. Мен билген бла, бизни тин джашауубузну, миллетни ичинде адабсиз, джорукъсуз ишлени миллет кеси болмаса киши да «сау» эталлыкъ тюлдю — кѡралны да, оноучулары да башха ишлери кѡбдюле. Кѡб болмай мен бир уллу элде кѡайгъы сѡзде болдум. Олтургъан джерде, болуучусуча, тиширыула биягъынлай юй тонау, мал урлауну, авариялары юсюнден тарыгъулары кѡолгъа алдыла. Ала айтханнга кѡре, элде гудуну джорютгенле бу элни кесини джашлары эдиле. Мен Черкесскеден келгеним ючюн болур эди — не оноу барды бу кѡыйынлыкълагъа, нек тынгылаб турадыла тамадала дегенча, соруула бере эдиле. Кечериксиз, туура бетлерине кѡараб айталмадым ансы, кѡлюме уа келди: «Да, иги кѡатынла, малла да сизникиле, джашла да сизникиле эселе,

тамадалада не терслик барды?» — деб.

Бюгюн а айтама: «Бу кыйынлыкъла эки сылтаудан чыкъгъандыла: бир джаны бла, тюздю, къралны тюзелмегени, экинчи джаны бла, багъалы атала-анала, джашларыгъызны 5—7 джылларындан башлаб, харам рысхы бла халал рысхыны айыра юретмегенсиз, «иги неди, аман неди» дегенни кюн сайын юйюгюзде, сабийлеригизни къатыгъызгъа олтуртуб, хапарла, таурухла айтыб, юлгюле келтириб, гудуну айыб-бедиш болгъанын, адебиджорукъну не болгъанын сингдирмегенсиз. Бир да кзуруса да хоншудан-тийреден, туугъан эллеринден тонамаз эдиле, урламаз эдиле.

Мындан кыйын заманлада да (къазауат, кёчгюнчюлюк) гуду кыйынлыкъ бюгюнча болмагъанды миллетни ичинде. Бюгюн а не этейик, юйле, йюдегиле, къартла, сабийле, кюн сайын мюлклеринден, малларындан айырылыб, джылау аллы бола эселе? Аллах бизге, кълагъанладача, миллетни керти джарсыуларына кыйгъырлыкъ джамагъат организация бермеди эсе?..

Келигиз, тиширыула, анала, эгечле, къызла — ёрге къобайыкъ, сыйыт этиб,

къаяланы зынгырдатайыкъ, гудучу джашлагъа ирият берейик, аналарыгъыздан ичген сютюгюз харамды дейик, салмагъыз кыйынлыкъ кёб кыйынлыкъ кёрген миллетибизге дейик, кёчгюнчюлюкде къалгъан къабырларыбыз бла тилейбиз, дейик. Тиширыу джыламукълагъа баш иймеген джаш эркишиме демесин. Алаймы этейик, башха тюрлюмю этейик, джамагъат, гудудан миллетни сакълайыкъ. Айхай да, эл администрацияланы болушлукълары бла — ала бу иште башындан оноуну сакълаб турмасынла.

— Ол сен аллында айтхан хурметибизни бузгъан затлагъа уа — зарлыкъ, хатерсизлик, бири бирине кечимсизлик дегенча затлагъа, алагъа уа не мадар табаргъа боллукъду? Интеллигенция бизни тин саулугъубузну орнуна салыугъа не юлюш къошаргъа боллукъду? Алимлерибиз, джазыучуларыбыз, культура ишчилерибиз аз тюлдюле, джангы китабла, илму ишле чыгъар ючюн да къалмайды, театр ишлейди, ана тилде радио, телевидение, джырчыларыбыз, тенсеучюлерибиз кёбдюле, миллетни тин дараджасы уа ызына нек барады?

— Эм алгъы бурун бюгюн къарачай

халкъны арасында интеллигент деб кимге айтыргъа боллукъбуз? Бизни бююнню болумубузда алимлик да, джазыучулукъ да, кандидатлыкъ, докторлукъ дипломла да адамны интеллигент этиб къоймайдыла. Сёзсюз, интеллигентлик уллу билимден, джашау сынамдан башланады, алай а бу затлагъа ишленмеклик къошулмаса, адам интеллигент болуб къалмайды. Артыкъсыз да бююнню болумда ишленмеклик интеллигентликни баш шарты болур, ол а дефицит болуб башлагъанды, дипломла бла, джазыучулукъ ат бла келиб къалмайды. Терен оюмлулукъ, басымлылыкъ, дерт тутмау, кечмеклик сала билиу, адамны къууанчына къууана билиу, жарысууна къыйнала, болуша билиу, иги затын эслеб, аны къууандыра билиу, игиликге бюсюреу эте билиу, адамгъа, хоншугъа-тийреге, кесини элине, миллетине къайгъыра билиу, тукъум айырмау — кесин интеллигентге санагъан бу шартлагъа ие болургъа тыйыншлыды.

— Бармыдыла бизни миллетни ичинде аллай адамла, сен ангылагъан бла?

— Айхай да бардыла, нек болмайдыла? Онглу, терен сагъыш эте билген, миллетни жарысууларына къайгъыргъан,

игисине къууана, аманына кыйнала билген джашларыбыз, тиширыуларыбыз, эркишилерибиз джокъдула десек, ётюрюк болур. Кёбдюле аллай адамларыбыз. Алай а, сен башха затны сорургъа излейсе: интеллигенция миллетден кенгде нектуралды? Ол биз башында айтхан халкъыбызгъа джангы джара болуб тюшген арада татыусузлукъну кёрмеймидиле?

Культура, литература уа анга беджен нект болмайдыла? Чыкыгъан китабла, илму ишле, романла, назмула къалай «сингедиле» миллетге? — быллай соруулагъа джууаб излейсе сен. Огъай, интеллигенциягъа болгъан айыбны да салмайыкъ. Не ючюн десек, ол 1990 джылгъа дери сингген гипноздан аязыялмайды бюгюнда. Ол кёзюуге дери Къарачайны керти интеллигенциясы джерге джутулуб джашагъанды.

Биз джукъну дженгил унутхан миллетбиз, бири бирибизге бош затланы кечмейбиз ансы, саулай миллетге джетген кыйынлыкъны, кёзбау дуниягъа алданыб, унутуб къояргъа хазыр болуб турабыз. 70—80-ча джылладыла миллетни да, интеллигенцияны да онгун алыб бошагъан джылла, биз энтда ол кишенден чыгъал-

май турабыз, башыбызны ёрге кёлтюралмай. Ол джыллада суугъанды бири биринден миллет да, интеллигенция да.

Бюгюнню кыйынлыкъланы тамыры кёбюсю андады. Аны юсюнден тарихибиз тынгылаб кыймаз, Аллах айтса. Культура бла литература дей эсенг а бизни бюгюнню болумубузгъа болушурча махтаныр зат азды. Къайдады бизни консерваторияланы бошагъан профессионал джырчыларыбыз, композиторларыбыз? Хаман да орам джырланы джаздырыб, берибми турлукъбуз радио бла? Мен къарачай солист джырлагъан ариягъа, романсха тынгыларгъа сюе эсем а?

Биз унутхан этебиз: миллетни тин излеми ёсген этгенди, адамланы кёбюсю дуня культурадан хапарлы болгъанды, аны бла бирге ол туугъан миллетинден да профессионал искусство сакълайды, аны миллет хауасына да, культура сезимине да келиширча.

Театр кёб ишлейди, бизни къууандыргъан (профессионал дараджалары бла) сынгар бизни артистлерибиздиде. Алай а, алагъа репертуар тюз къуралмайды, ангыламай айта эсем да билмейме: миллетни традицияларына, психологиясына келиш-

меген Лопе де Веганы, Шекспирни кёчюрюб кюрешмей, хоншу кавказ халкъланы — грузинлени, тегейлилени, абхазлыланы, адыглары, дагъыстан миллетлени драматургияларындан кёчюрюлсе, миллет суйюб да къарарыкъ эди, аллай спектакллени хайырлары да джугъарыкъ эди. Кесибизни драматургияны да хаман самаркъау затларын салыб, миллетни кесин кесине кюлдюрюб тургъан да сезимлени назик этмейди, эсирикге, селекеге айландырады деб турама, хар затны да мардасы барды.

— Илму бла миллетни арасындан да бир зат айтсанг эди.

— Бизни тин джашауубузда эм уллу бюсюреуню мен алимлеге теджерик эдим, керти алимлеге, артыкъсыз да 60—80-чы джыллада ёсген алимлеге. Мен айтхан къыйын джыллада кюн сайын дегенча джюреклери джарылыб джашасала да, кёлтюргючлери болмай, унукъдурулуб джашасала да, миллетни тарихин, тин байлыгъын тинтиб, къазыб, ёмюрлеге къалырча затла этгендиле ала. Бир ишексиз, ала кеслери да, этген ишлери да илмубузну алтын хазнасыдыла, аланы ичинде ёлгенлеге Аллах джандет берсин, сау-

лагъа узакъ ёмюр берсин. Ай медет, миллет аланы атларын унутмазча хазна джукъ этилмейди.

Айхай да илму ишле миллетни къолуна тюшюб, къысха заманны ичинде ашарыкъча-киерикча джараб къалмайдыла. Ол школланы юсю бла, культура ишле бла, газет бла, радио бла миллет кескин ангыларча тилде синге барады, алай бла адамланы билимлерин да, миллет сезимлерин да ёсдюреди.

Ма былайда «асхайбыз» биз бюгюн да. Бу затланы арасында байламлылыкъ азды. Илму кеси аллына, джашау кеси аллына дегенча. Сёз ючюн, кёб болмай чыкъгъан бир эки китабны айтайым. Бизни джаш алимибизни — Къаракетланы Муратны «Из традиционной обрядово-культуровой жизни карачаевцев» деген китабы Москвада чыкъгъанына джыл болуб келеди. Мен ангылагъаннга кёре, китаб бизни тарихибизни керти тамырына, джигине джол салгъан китабды, кёб сейир зат барды аны ичинде. Бизни къралда, тыш къраллада да уллу алимле эс бёлгендиле китабха, деб эшитеме. Биз а нек тынгылайбыз?.. Кёрмегенчамы этебиз?

Хасанланы Назирни «Къарча» деген ки-

табын миллет ангыларгъа излейди, джыйылгъан джерде ол сагъынылмай къалмайды, ол огъай эсенг школада сабийлеге дери сорадыла. Биз а тынгылайбыз... Быллай кёзюледе газет бла радиону да энчи борчлары бардыла, ала аллай ишлени алгъа эслеб, алимлеге, артыкъсыз да тарихчилерибизге сёз берирге керекдиле, рецензияла джаздырыргъа, дискуссияла ачаргъа, д.а.к. Бизни башха «кёпюрюбюз» джокъду илму бла миллетни арасында.

Кесибизден сора бизге киши болушурукъ тюлдю эндиге дери кёб ётюрюк басыб тургъан тарихибизни керти джолун дуниягъа ачаргъа. Мындан ары киши бизге аман джорала этмезча, туугъан джуртубузну бизге къызгъанмазча...

— Джазыучулары юсюнден джукъ айтмайса. Литература бла миллетни арасы къалайды?

— Литература бюгюн къайда джашагъанындан мен хапарлы тюлме. Джазыучуларыбыз эки бёлюнюб джашайдыла, дейдиле. Былайда да бири бирибизни ангъыламагъаныбыз къалгъанлары кюлдюрюр болумгъа салыб тургъангъа ушайды миллетни литература джашауун. Мен

ангъылагъан сынгар бир зат барды: литература миллетни кёбюсюне кесин таныталмайды. Эшта, былайда да миллетни тин излеми литератураны ёсюмюн оза болур, экиси бири бирин тутар ючюн, литература да, джазыучула да миллетни тарихине, керти джашаууна, къууанчына, джарсыууна джууукъ болургъа керекдиле, аладан бир джанына джаякълаб джазылгъан чыгъармала окъулмайдыла. Айхай да, окъулгъан затла да кёбдюле, иги джазгъан джазыучуларыбыз да бардыла, алай а литературабыз миллетни тин джашаууна уллу дагъанды демеклик къыйынды.

— Бусагъатда илму ишингде уа не джангылыкъларынг барды?

— Мен арт джыллада окъууну миллет проблемалары деген илму джаны бла кюрешеме. Кёб джазгъаным барды. Алай а эм магъаналы ишге санагъаным — школ китабланы илмуну джетишимлерине таяндырыр джанындан, аланы миллетни тарихи бла, аууз чыгъармачылыгъы бла, этнография бла байламлы этер джанындан кёбюрек иш эталсам деб излейме. Тилден, литературадан окъуу китабларыбыз арт джыллагъа дери миллетни керти

тин байлыгъындан кенгирикде джашагъандыла — джорукъ алай болгъанды, ол да миллетни тин байлыгъындан ёнгелегини бир сылтауу болгъанды. Бусагъатдагъы демократияны уллу хорламларыны бирине мен миллет школну джангыртуугъа эркинликни санайма. Ма ол эркинлик бла хайырлана, окъуу китабла бла халкъыбызны керти тин байлыгъыны араларын байламлы этер джанындан кю решеме эмда аны бюгюнню джашауубузгъа, ёсюб келген тёлюлени тин дараджаларына магъаналыгъа санайма.

Ушакъны «Къарачай» газетны къуллукъчусу *Джаубаланы Тамара* джарашдыргъанды.

Баяут бла баяутчула

(О черк)

Къалгъандыла Орта Азияда Къарачайны тарих бетлерине кирлик атла: эллени, джерлени, сууланы, шахарланы эмда адамланы атлары. Бизни тёлюге аланы бир къауумлары эсде басдырыкъланган тюшлеча къалгъандыла — терезесиз, эшиксиз топуракъ юйле, гырджын кюсеген джюрекни таралгъаны, безгек къалтыратхан кюнле, онсегиз джыл толгъан «къууанчны» комендатурада къол салыб белгилеу, тас болгъан джууукъну-тенгни кюсеб термилиу эмда чыртда кетерге унамагъан сезим — туугъан джуртха тансыкълыкъ.

Кёчгюнчюлюк салгъан мугурлукъ, къралны эрши кёз бла къарагъаны бир къарачайлыны да башын ёрге тутдурмагъанды. Алай а, ол къыйынлыкъны да сынаб, чачылыб, тюк-тюк болуб къалмай, тюзелиб, белин къаты къысыб, дагъыда джуртуна къайтырча кюч къайдан табхан эди халкъыбыз? Ол соруугъа биз Баяут

бла баяутчу къарачайлыланы джашау юл-
гюлеринде джууаб табаргъа излейбиз.

«Баяут»... Бу сёз, бир да ишексиз, хал-
кыбызны тарихинде къаллыкъды. Бир
къауум къарачайлыны джазыуун, сагъы-
шын, джыламуугъун, фахмусун ичине
сыйындыргъан сёздю, аны топурагъы къу-
ру ёлгенлерибизни джутмагъанды, кёб
сауларыбызны да берч къолларыны
кыйынын, мангылайланы терин синг-
диргенди ичине Баяутну къуму.

Хо, Баяутда алгъын кетгенле джаша-
гъандыла Белгилисича, 1933—35 джыл-
лада кеси кыйынлары бла мал-рысхы
джюрютген адамланы, 200-ге джууукъ
юйдегини «халкъны джаулары» этиб,
мюклерин сыйырыб, кёз кёрмез джерле-
ге ашыргъандыла. Кулак атха чыгъарыб,
къарачайлыланы танг кесеги Узбекистан-
да Ач тюз (Голодная степь) деген джер-
ге — тамам исси, ол кёзюуде адам хазна
джашамагъан къутсуз джерге — тюшген-
ди. Къарачайлыла бла бирге талай абаза,
черкес, тегей юйдеги да болгъандыла. Ол
заманда баргъанланы айтыуларындан,
аланы Ач тюзге тёгюб, кючю болгъан сау
къалыр, борбайы джетмеген да анга кёре
болур, деген болумгъа джетдиргендиле.

Баяут керти кърнашлыкъны сынагъан джер эди. Аны алай болгъанына кѣб шагъатлыкъ табама. Биринчиси, отузунчу джыллада сталинчи эгетле, миллетле ни миллет шартларын кърутур ючюн, аланы баш кърлчыкъларын, кимине кулак, кимине кадет, кимине бандит атаб, кѣмеуоллеге ташайтыб, атсыз-чуусуз этерге излегендиле. Баш кърлчыкъ деб а, биз билген бла, адамлыкъны, намысны, басымны, сѣзге, ишге кертиликни, кирсиз иннетни табигъатларында мийик тутхан, керек кюнде, миллетим, халкъым деб, алгъа чыгъарыкъ адамлагъа айтыучандыла.

1943 джыл Къазахстангъа, Киргизиягъа кѣчюрюлген халкъыбыздан Баяутда джууукълары болгъан талай юйдеги, мадар-такъал этиб да, джашыртын кърачыб да, 1935 джыл кулак болуб баргъан кърарачайлылагъа джыйылгъан эдиле. Алай бла, Баяутда джашагъан кърарачайлылагъа, 1944—1946-чы джылладан башлаб, сѣзде «эски кърарачайлыла», «джангы кърарачайлыла» деб айтыла эди. Мен да джангы кърарачайлыладан эдим. 1944-чю джыл, тюшген эдим Баяутха, меннге ол кѣзюуде сегиз джыл бола эди...

Эшта, мени тенглери арасында бю-

гюнлюкде Баяутну джерин бир тюрлю бир тансыкъламагъан болмаз. Не ючюн десенг, сабийлик, джашлыкъ джылларыбыз анда ётгендиле, окъуугъа, ишге тырмаша башлагъаныбыз анда болгъанды. Алай а мени анга къошарым барды: адамлары, адамлары, адамлары ючюн... Аланы аякъызлары анда къалгъанлары ючюн...

Бир баяутчу къарачайлыны юсюнден бир аман зат эсиме тюшерге унамайды. Не гитчени, не уллуну ауузундан бир аман сёз эшитмесем, не бир намыс джойгъан деб билмесем, не бир къарачайлы бир къарачайлыны ачитды, тутдурду, джойду, деб эсде къалмаса, не да тиширыуну, къартны, сабийни къачын теблеген эди, дерге киши табмасакъ... Огъай, быллай затла Баяутда джюрюмей эдиле. Заманла башха эдиле дерге болурсуз, бюгюн да Баяутда джашагъанланы, анда ёсгенлени не кеслеринден, не юйдегилеринден аллай зат чыкъды дерча юлгю табыллыкъ тюлдю. «Ата-ана сыры — балада» деген керти болур. Кёб болмай Черкесск шахарда Хатууланы Къурманбий хаджини джашы Умар (1935 джыл Мара ёзенден кулак болуб кёчюрюлген эди) ауушхан эди, джандетли болсун. Ол онбир баланы ёсдюрген-

ди. Джашларында, къызларында юйленгенлери, юйленмегенлери да бардыла. Аланы арасында бир терсейген огъай эсенг, бир асылсыз ишни этди ол, деб айтырча бири джокъду. Ол юйдегини юсюнден энчи джазаргъа боллукъду.

Былайда уа айтырыбыз: Умар хариб бла Нюрджанны асыл халилери юйдегилерине кёчгенди. Не ючюн десегиз, балаларын тюз ёсдюрюу баш борчлары болгъанды. Файгъамбарча адам эди, дейдиле бюгюн Умаргъа.

Ма аллай адамлары ючюн тансыкълайма мен Баяутну да, баяутчуланы да. Ала мени атам тенгли адамла эдиле, дуниядан замансыз кетгенле да бар, бюгюн джашаб тургъанла да бар. Аллах алагъа узакъ ёмюр берсин.

1935 джыл кёчюрюлген «лишонланы», «кулакъланы» арасында мен иги таныгъанла быладыла: Байрамкъулланы Рашид, Джаммаланы Хасан бла Хусей, Байчораланы Алий, Токъланы Умар, Аджиланы Бештау, Умарланы Шамшудин, Боташланы Бекмырза, Салпагъарланы Ибрахим, дагъыда башхала. Огъай, ала академиялада окъумагъан эдиле. Бирери бирер совхоз иште ишлей эди. Ишлеген, окъу-

гъан да къралда кѣбдю. Алай а джашау джорукъну юсюндеди сѣз. Аллахны, къралны, халкъны аллында да намысны, адамлыкъны бузмагъанлай джашау, мадарынг болгъан джерде хайырынгы джукъдуруу, артыкъ рысхыгъа джутланмау, зарланмау, ишден боюн бурмау, онгсузну джакълау — бююнлюкден ызыма къараб, ма быллай джорукъланы табама мен 1935 джыл кѣчген «лишонланы», «кулакъланы» джашауларында.

Байрамкъулланы Рашид бла Умарланы Шамшудин бизни орамда джашай эдиле. Юйюбюзде сагъат болмагъаны амалтын, школгъа аланы ишге баргъанлары бла келгенлерине къараб джорюй эдим. Ала кечикмегенлери себебли, мен да школума заманында джете эдим. Алай бла, он джылны окъугъанма.

Токъланы Умарны да алай билеме (джууаш Умар дей эдиле атына). Мамукъчуланы бригадири эди. Бир тийреде джашай эдик. Джай айлада кече юйюне келелмесе, юйдегиси ингирде анга азыкъ элтиучен эди. Кюндюз бригадирлик ишин эте есе, кече уллу гетменни къолуна алыб, мамукъгъа суу сала эди. Суу тыйылыб къалады деб, тангнга дери къадалыб ишлей эди. Аны ючюн артыкъ хакъ ала

эди Умар деб, бир адам айталлыкъ тютюл эди.

Бу төлюге тенгирекледен дагыда бир адамны юсюнден айтырым келеди. Орусбийланы Ануарны кёбле таныйдыла. Орта Азияны Ач тюзюнде, 1935 джылдан башлаб, къарачайлыла кетер джыллагъа Баяут атлы юч совхоздан керти джашил айрымкан къуралгъанында бу къарачайлы «кулакны» уллу юлюшю болгъанына баяутчула шагъатдыла. Орта Азияда огъуна анга талай кърал саугъа берилгенди. Къазауатда болгъан джыллары айтмай, Ануарны эл мюлде урунганы 40 джылдан артыкъды, 1935 джылдан башлаб, кёбюсюне уллу мюлкlege башчылыкъ этгенди. Мени сартын, Социалист Урунууну Джигити деген атны быллай адамла джюрютюрге тыйыншы эдиле. Бизни областда быллай адамланы архта тебериуню джылларында Ануарны «кулаклыгъы» да унутулмагъан эди. Эсигизде болур, 1970-чи джыллада Ставрополь крайком бардыргъан бир джыйылыуну бегиминде къарачай кадрланы юсюнден айтылгъан джерде, кулаклары джашлары оноугъа кириб турадыла, деб чертилген эди. Аланы ичинде Ануар, дагыда талай

баяутчу джаш бар эдиле. Бу хыны толкунну кючю бла ол кёзюуде талай фахмулу, билимли, алгъа уруб келген баяутчу джаш ишлеген джерлеринде тюрлю-тюрлю сылтаула бла тынчлыкъсыз болгъан эдиле эмда аманны кеминде ишлеб тургъан эдиле (Токъланы Махаметалий, Ногъайлыланы Асхат, Байрамкулланы Мусса эмда башхала). Сейир тюлмюдю, 70-чи джыллада Ставрополь крайда къарачайны «кулаклары» бла аланы джашларына артыкъ «эс бёлюннгени»? Къарачай кадрланы джукъартыуну ол да бир джолу болурму эди?

Ол джашланы «кулаклыкъларындан» сабий эсимде къалгъан затладан бир — эки зат айтайым. Токъланы Сарыбийни джашы Махаметалий, учхан къушдан тюк алырча джангы джетген джаш, кеси разылыгъы бла къазауатха тебреген кюнню ингиринде совхозну клубуна эл бирден джыйылыб, фатеген лампаланы къабыргъалагъа тагъыб, кёб миллетли джаш тёллю, клубну сахнасына чыгъыб, комсомол башчылары Махаметалийни аскерге ашыра, «Вставай, страна огромная, вставай на смертный бой» деген джырны джырлагъан эди. Уллу, гитче да, джырны соза,

кёзлерине узалыб джыламукъларын сюрте эдиле. Аллай Махаметалий эди ол. 70-чи джыллада башында айтылгъан, край къурагъан тарт-созладан сора ауруб ауушханында, халкъыбызны бетин чыгъарлыкъ онглу джашны дуниядан замансыз кетгени ючюн, баяутчула кемсиз ачыгъан эдиле.

Махаметалийни гитче къарнашы Махмутну да таныгъанла чыгъарла, 50-чи джыллада ол башчылыкъ этген джаш тёлю бригада кесини иши бла саулай Ташкент областха айтылгъаны эсимдеди.

Байрамкулланы Хамзатны джашы Мусса бла мен школда бир джыллада окъуй келген эдик. Муссаны «математика» башы болгъаны белгили эди школда (аны къарнашлары Хаджимахмут бла Умар, эгечлери Патия бла Айшат да алай эдиле).

1957—1959-чу джыллада Ногъайлыланы Асхат, Халкёчланы Нюрчюк, Байрамкулланы Мусса, Орта Азияда сатыу-алыу институтну бошаб, баш билимли устала болуб келгенлеринде, Черкесск шахарда сатыу-алыуда баш билими болгъан адам джокъ эди. Бу юч джашны юсюнден дагъыда энчи айтырым барды. Бюгюн кёз бла къарасакъ, ангыларыкъбыз была

миллетибизни джашауна энчи юлюш къошханларын. 60—70-нчи джылланы эсге тюшюрюгюз. Къарачай халкъ джуртуна къайтыб къысха заманны ичинде, кереклисин табыб юйлю-кюнлю болуб бармай эди. Энди ангылагъаныбызгъа кёре, ол заманда кърал ызларына къайтхан къарачайлылагъа деб берген болушлукъ былайда миллетлени барына да тенг юлешиниб, таб къалгъанлагъа артыкъ мардада аууб тургъанды. Ол болумну бу джашла ангылаб, бири бирин билиб, ишни башха тюрлю бардырыб тургъандыла. Эсигизге тюшюрюгюз: кирпич, шифер, къанджал, эшик, терезе, агъач къыйын табыла эдиле, алай болса да былай деб келген къарачайлыгъа бу джашла тюбю бла башы бла этселе да, кереклерин тындырыб, миллетни мекам ишлеуоне дагъан болуб тургъандыла. Андан ары да къарагъыз: юй хабчюк — мебель, кюйюзле, сыйлы сауут дыккы джюрюген кёзюуде миллетибизни юйлерин бу затла къалгъанладан эркин джарытыр ючюн къалмагъанды. Мен бу затны юсюнден билиб джазма: бу джашла къолларындан келгенича миллетге джарауну кеслерине борчха санай эдиле, эм алай ишлеб тургъандыла.

Алай бла аланы атлары төлюлерибизге юлгюге айтылыб турурчадыла.

Окьюуну юсюнден айтсакъ, къарачай халкъ иги таныгъан адамланы арасында баяутчуланы да биле болурсуз. Батчаланы Харунну кызы Людмила бла джашы Османни. Экиси да медицина илмуланы кандидатларыдыла. Токъланы Сарыбийни кызы Фаризат экономика илмуланы кандидатыды, эгечле Байрамукъланы Муксюлюм бла Нина экономика бла филология илмуланы кандидатларыдыла, Акачиланы Софья филология, Эркенланы Лиза биология илмуланы кандидатларыдыла. Кеслерини билимлери, усталыкълары бла атларын айтдыргъан баяутчуланы арасында композитор Ногъайлыланы Маджит, халкъ окьюугъа кёб кыйыны кирген Къасайланы Любовь Халисовна (аушханды, гюнахы къурусун), областны белгили агроному Лепшокъланы Сапар, белгили врачла Чотчаланы Надежда, Ногъайлыланы Джагъафар, къурулуш ишледе башчылыкъ этиб тургъан, тамам ётгюр, халкъына кёлю бла джарсыб, хайырларын джукъдуруб, джашагъан баяутчу джашла дагъыда: Катчиланы Абдулну джашы Ахмат, Джаммаланы Ильясны

джашы Магомет дагъыда башхала. Алай а башында айтылгъан баяутчула институтлада, университетледе 50-чи джыллада окъугъандыла, не броньлагъа, не халкъыбызгъа теджелиб берилген энчи орунлагъа кёре кирмегендиле окъургъа, алагъа аллай джолла табылмагъандыла. Ол кёзюуледе аллай юлюшледен кенгде эди миллетибиз. Аны эсге ала, Баяутдан ол кёзюуледе огъуна онглу окъугъан адамла чыкъгъапларын мен эки затдан кёреме. Биринчиси, урунуугъача, окъуугъа да къаджыкъмай кеслерин бергенлериди. Экинчиси, насыбха кёре, баяутчу сабийлени школлада терен билимли, керти интеллигент, таза иннетли устазла окъутхандыла. Аланы кёбюсю репрессиялагъа тюшген къауумладан эдиле. Орус тиширыула Патрушева бла Абакумова, корейли Цой, тегейлиле Дзанаев бла Баскаев, черкесли Петижев, чууутлула Рабизанович, Софронов иги билим бергендиле. Бизни багъалы къарачай устазларыбыз а?! Боташланы Зурум, Токъланы Айшат, Токъланы Кулият, Тамбийланы Зубайда, Байрамкъулланы Баджа, Лепшокъланы Кулистан, Хачирланы Магомет, сизни къолугъузда ол заманда школда окъугъан

талай баяутчуну атындан бюгюн уллу разылыкъны билдирирге излейме, халкъыбызны кыйын кюнлеринде аны төлюери дунягъа къошулуб, салавкадан да къутулуб, эллеринде, джерлеринде билимлерин хайырландыргъанларында сизни уллу юлюшюгюз болгъанына шагъатлыкъ этеме. Толу эркинлигигиз болмагъанлай, комендатураны бугъоулары унукъдуруб тургъанлай, билимни, адебни-намысны, адамлыкъны, таза иннетни халкъыгъызгъа сингдириб кюрешгенигиз ючюн сау болугъуз!

«Баяут керти къарнашлыкъны джери эди», дегениме талай юлгю келтирирге боллукъма. Кёб тюрлю миллетни келечиси, бирери бирер кыйынлыкъдан джунчуб, инджилиб келиб, Баяутда ышыкъ табхаң эдиле. Аланы бири бизни школ устазыбыз черкесли Петижев Абдурахман Алимурзович эди. Баяутха 1946—1947 джыллада келген эди. Аскер кийимле кийиб айланган, кеси кесинден уяла тургъан бир ариу адамны школда ишлеб башлагъаны кёб баяутчуну эсинде болур. Бир кесек замандан, Абдурахманга къатын алабыз деб, хоншу-тийрени къозгъалыб айланганлары эсимдеди. Мени анам да

ол адаргы заманда, келин келсе, алгышха не элтирикме, деб дыгалас эди. Сора бир кюн бизге, сабийлеге, былай айтхан эди: «Бир ыйыкны сют башычыкъ джыяйыкъ, Абдурахман къатын алса, алгышха элтирбиз». Ол сют башыны акъ кастролчукъга къуюб, анам да, мен да, алыб барыб, келинчикни кёрюб чыкъгъаныбызны унутмагъанма.

Абдурахман школда историядан дерс бере эди. Биз артда билгеннге кёре, ол къазауатха дери Ростов университетде история факультетни бошай тургъанлай, аскерге кетген эди. Баяутда уа ол талай джылны школга директор болуб да тургъан эди. Шо, баяутчулагъа бир соругъуз: аны атын сагъыныб, тансыкълаб: {«Ол Абдурахман къаллай адам эди!» — демезлик бири болмаз. Мени уа кёзюмде тургъан затла: Абдурахман орамны башында кёрюнсе, аягъында ойнай тургъан джаш сабийле, бёрклерин тешиб, орамны бир джанына сир сюеле эдиле. Огъай, Абдурахмандан къоркъуб тюл, ол ёмюрде ауазын кёлтюрюб, не сабийни къыджыраб киши кёрмегенди. Аны нюрлю ышаргъаны, кёзлерин энгишге ийиб саламлашханы, оьурлу сёзлери, басымлылыгъы — бу

затла уллугъа, гитчеге да бирча ариу джарай эдиле. Ол бары да билимни теренлигинден болур эди. Терслиги болгъан сохтаны, саулай класс тургъанлай урушуб сындырмай, переменаны кёзююнде кесин бир джанына алыб, энчи ушакъ эте эди. Кёб джаш адамлагъа болушханды Абдурахман. Мен да аланы бирине санайма кесими: он классны бошагъанымда, Самарканд шахарда университетге кирирге талпыгъанымы, анам узакъгъа иерге унамагъанын да билиб, аны бла ушакъ этиб, окъургъа ийдирген эди. Аны айтхан акъыллы сёзлери джашауумда бек джарагъандыла.

Мени сёзюм халкъымы юсюнден баргъаны себебли, баяутчу къарачайлыланы джашауларындан эсимде эмда кёзюмде ёмюрлюкге къалгъан бир-эки затны юсюнден айтайым энтда. Чотчаланы Чукъарт хариб, Марадан кёчюрюлген кулаккладан Баяутда белгили адамланы бири эди. Кёб джылланы мамукъ бригаданы тамадасы болуб тургъанындан сора да, къарачай халини билген, сёзге уста, оноугъа таукел адам эди. Чукъартны мен билмеген да кёб иги ишлери болур эдиле, алай а мени эсимдеги: биз, къыз сабийле, Чу-

къартны къолунда ишлеген заманда иш-ни иги тындырмай къоябыз деб къоркъ-май эдик, ол бир табсыз ишибизни кёре-ди, не кёб сёлешгенибизни, не терс атла-гъаныбызны, не уллугъа джууаб этгени-бизни эслейди деб къоркъа эдик. Сёзю те-рен синге эди, кеси кесингден уялырча бола эдинг. Иште деменгили кымылда-гъаннга сый берген бла бирге хомухуракъ кыызчыкълагъа: «Мамукъдан планыбыз толмай къалады, деб къоркъмайма, за-маныгъыз джетиб, биреуню юйюне келин болуб кирсегиз, атагъызны-анагъызны уялтасыз, деб къоркъама», — деучен эди. «Къоюлгъан къатынлача джюрюмегиз джолда, саныгъызны, къолугъузну джыйыб джюрюгюз», «кюнде кюйген гар-дошлача, джыйырыла-къууурула турма-гъыз да, тири кымылдагъыз», деб да юретиучен эди. Не да болсун, джашла, кызла, Чукъартны орамда келгенин кёр-селе, къаты бла не къадар кеслерин джыйыб ётерге излей эдиле.

Байрамкъулланы Азретни кызы Ха-джият мен сабий заманда джетген кыыз эди. Хаджиятны ол заманы эсиме тюшсе, Къарачайны хурмети, ёзенледе нюрлю тангла атханы, Тебердини наратлары, Къо-

банны шуулдаб баргъаны — бары бирден кёзюме кёрюнгенча болама. Уллу болсам, Хаджиятча къыз болургъа термиле эдим. Огъай, Хаджият бир да аиру къыз эди демейме. Алай а Хаджият джюрюген джолда, ол джашагъан орамда, ол тепсеген тойда бир тукъум бир келбет, бир берекет джюрюй эди. Чилле джаулугъуну тубюнден къарагъан эки узун бал бетли эшмеси, юсюнде чилле чепкени, ариу санлары, гитчеге, уллугъа да суююмлю ышарыу кългъандыла кёзюмде. Иши бла, кесин тута билгени бла уллу сый табхан эди. Тенглерин бирикдире, тойдан-оюндан да къачмагъан къыз, юй тутханы, атасына-анасына къарагъаны бла да юлгюлю эди.

Халкёчланы Кёкчюк, анамы кърнашы, 30-чу джыллада «лишон» болуб, кёб инджилгенин къртджуртчула бююн да айтадыла. Баяутха ол 40-чы джыллада къазауатдан баргъанды. Джууукъ адамыма махтау салсам джарамаз, алай а кълундан келген джерде халкъына джарагъанын сагъыныргъа излейме. Туура ачлыкъ къысхан 1944—1949-чу джыллада ол пекарняда экспедитор болуб ишлегенди. Ташатын-туру да кёблеге гырджынлыкъ

бла болушханды. Ол огъай эсенг, аны болушхан хапарын эшитиб, комендатурадан джашыртын башха элледен къарачайлыла келгенлерин билеме. Пахтаралдан эки адам, юйдегилерибиз къырылыб къаладыла, бир мадар эт, деб келгенлеринде, кече арасында экисине да эки машокну беллеринден акъ будай ун къуюб, мамукъ тюзлени ичи бла темир джолгъа ашыргъаны эсимдеди.

Багъалы окъуучула! Сиз бирер джерде барыгъыз да джашагъансыз. Сизни да болур эсигизге тюшген кёб иги зат. Алай а «баяутчула», бизден да алгъа кёб къыйынлыкъны кёрюб, миллетни бир кесеги болуб, «Ач тюзге» тюшюб, анда терек, бачха да ёсдюрюб, ачлыкъны да хорлаб, артада кёчюрюлгенледен да кёблени ачлыкъдан къутхаргъанлары какъды. Энтда бир айтайым, бу джигитликни, бу таукелликни биринчи сылтауу бирикмекликде болгъанды. Муну юсю бла айтыргъа излегим: бир кёб зарауатлыкъдан ётгенди халкъыбыз, бир кёб къыйынлыкъ сынагъанды, ачыгъанды. Тарихибизде асыл ишлени унутмайыкъ, дуния малгъа мыллык атыб, керти сыйны, намысны тас этмейик. Баяутчулача, бир-бири къолубуз

дан тутуб джашамасакъ, бизни энтда чачу-къучуу этерге излерикле чыгъыб къалыргъа боллукъдула.

Бизни бла бирге Баяутда джашагъан черкес, абаза къарнашларыбыз, эгечлерибиз! Бюгюн бизни арабызгъа таш атыб кюрешген къауумла бир-бирде кюнлюбюзню мутхуз этселе, бизни анда туздамны юлешиб, къыйынлыкъда, зауукълукъда да, бир юйюрча, «Ач тюзню» топурагъын теблеб келгенибиз, бирге чекген азабларыбыз, бирге этген къурманлыкъларыбыз, тойларыбыз ышанмакълыкъ саладыла джюрегиме. Огъай, дуня дунялай турса, сыйлы хоншулукъну, къарнашлыкъны, къан джуукълукъну ёмюрле салгъан бедженин бир бёлек бедербет джутуб къоялмаз...

Бу очерк 1992 джыл джазылгъанды, «Къарачай» газетде чыкыгъан эди. Кёб баяутчу окъуб къууанганларын билдирген эдиле. Ай медет, андан бери да талай джыл кетди, кёб сыйлы адамларыбыз дуниядан кетдиле, джатхан джерлери джумушакъ болсун. Джашаб тургъан баяутчулагъа узакъ ёмюр тилейме Аллахдан.

Тукъумунгу ызы бла

Тарих-лингвистика илмуда атланы — тукъумланы ызларын тинтиу, аланы къуралыу джолларын осмакълау, аны юсю бла миллетлени бурундан келген тарих эм культура байламлыкъларын сынау кеси бир энчи бёлюм болуб келеди. Анга антропонимика дейдиле. Бююннгю тиллени илмуларында антропонимика уллу орун алады.

Тюрк тилледе ол илмугъа джол салыб келгенлени бири аты дунягъа белгили орус алим Баскаков Николай Александровичди. Аны тюркологияны къалгъан бёлюмлериндеча, антропонимикада да кёб илму иши барды. .Алай а аны окъуучулары кенг тизгинлерине белгили, не аз да илмугъа тырмашхан адамланы барыны да къолларында джюрюген китабларыны бирин айтыб къояйыкъ — «Русские фамилии тюркского происхождения». Сынгар бу китабны алыб къарагъан да кёрлюкдю — къалай сейирди тукъумланы дунясы! Къалай кенгди!.. Белгилисича, бу ки-

табда орус эмда башха славян халкъла-
да джюрюген, къуралыулары тюрк тилле
бла байламлы 300 орус тукъумгъа къара-
лады. Китабны магъанасы дуния илму-
гъа чексиз уллуду, анда келтирилген та-
рих-лингвистика байламлыкъла къале-
упеледен тамырланыб келген тюрк-славян
бирлешликни шагъатлайдыла.

Ай медет, Россия, керти Россия бюгюн
кюнбатхан Европагъа кесин джагъыб кю-
решмей, ол башында айтылгъан бирлеш-
ликге таяныб, аны ёрге къобарыб кюрешсе,
ол дунияны башында эм онглу къраллыкъ
сыйны сакъларыкъ болур эди. Алай а, кер-
ти огъуна: «Умом Россию не понять...»

Бизни бюгюн айтыргъа излегибиз
къарачай-малкъар антропонимика бла
байламлыды. Кёб зат этилмегенди бизни
тарих-лингвистика илмубузну бу санагъа-
тында, энчи ишле кёб джазылмагъанды-
ла, артыкъсыз да тукъумланы къуралыу-
лары джанындан, къарачай-малкъар ту-
къумла къалай, къаллай джолла бла
джетгендиле бюгюнню дараджаларына,
къалай къуралгъандыла, къайдан чыкъ-
гъандыла... Бу сорууланы тинтиу магъа-
насыз иш тюлдю, сёзсюз да, керекли иш-
ди. Бир джаны бла, ишни башы бла бар-

сакъ да кёребиз: бюгюн бир къарачайлы да, бир малкъарлы да джокъду дерчады, мен кимме, тукъумум къайдан чыкъгъанды деген соруугъа джууаб излемеген. Экинчи джаны бла уа, бу ишни магъанасы миллетибизни тарихи бла байламлы болгъаны — тукъумланы тарих джолларын тинтиб, ала къуралыу джаны бла къаллай байламлыкълагъа шагъатлыкъ этгенлерин тюзетиу миллетни къуралыу проблемасына, сёзсюз да, керекли ишди. Бу ишни алас-булас джоллагъа иймей, дунияда джюрюген илму джорукълагъа таяндырыу, сёзсюз да, илмуну бюгюнню борчларыны бириди.

Тюзю, «Фома не помнящий родства» бир миллетде да, бир адамгъа да сый болмагъанды. Тукъумсуз-атсыз, анасыз-атасыз дуниягъа киши джаратылмаиды. Миллетибизни ичинде аты айтылгъан бир терен акъыллы, билимли, дин ахлу тиширыу — Къагъыйланы Сапийт алай сёлешгенин эшитгенме: «Бир адам да кёкден тюшмегенди, бир адам да джерден чыкъмагъанды, хар адамны да Аллах джаратханды, Адам бла Хауадан башлаб», — дей эди Сапийт. Сёзюню ахыры уа алайгъа бара эди: иги тукъум, аман

тукъум джокъду. Керти асыл адам эсенг, асыллыгъынгы игиликле бла таныта бил адамны не къол бла, не сёз бла ачыма, урлама, джутланма, зарланма, уллу сёлешме, кишини кесингден төбен этиб кюрешме, адамны игилигине къууана бил, сый бере бил, къыйынлыгъында болуш, д.а.к. Аманлыкъны да эте тургъанлай, кесин ёрге тутуб, адамны сындырыуну гюнах болгъанын да ангылата эди Сапият. Алай демеклик, тукъумну ызын ызлау хар юйде, хар юйдегиде керти адамлыкъны бегиую бла, сакъланыуу бла да байламлыды.

Ай медет, бюгюнлюкде тукъумланы ызларын ызлау, башында айтханыбызча, бир кесек алас-булас джолла бла барады. Биз джарлыланы былайда да бир абыныб тургъан джерлерибиз барды (ийнаныгъыз, ол да миллетни бири биринден, кеси кесинден ёнгелеген аурууунданды). Бир къауумубуз тукъумубузну керти ызын табалмасакъ: «биз гюрджюлебиз, Тау Артындан келгенбиз», «биз адыглабыз», «биз аварлылабыз, эрменлилебиз, тегейлилебиз» деб кеслерини юзюклерин алай бла къарачай-малкъар тамырдан кенг этерге дыгалас этиб кюрешебиз. Айхай

да бардыла къарачай тукъумланы ичинде хар миллетдеча, тышындан кьошулгъан бир талай тукъум. Аланы ичинде чыртда ишексиз «тыш» тукъумла да башха этносла бла къарачай-малкъар этноса да «ортакъ» джюрюген тукъумла да. Былайда айтырча зат: керти кьошулгъан тукъумла эм алгъы бурун башха этносланы атлары бла айтылгъан тукъумладыла. Сёз ючюн, Эбзелары, Черкеслары, Гюрджюлары, Абазалылары, Ногъайлылары, д. б. Этносну атын толу джюрютмегенлей къарачай-малкъар тилни джорукъларына сыйыныб, тюрлениб кирген тукъумла да бардыла. Сёз ючюн, Къарачайда Маршанкъуулары деген тукъумну юсюнден мен бир уллу кавказовед алимни ауузундан былай эшитгенме. 19-чу ёмюрню орта сюреминде Теберди ёзеннге Тау Артындан бир гюрджюлю тюшеди, ол Маршания деген уллу гюрджю тукъумдан болады. Элинден — джеринден джанларгъа керек болуб, таудан аугъанды. Джууугъу-тенги болмагъаны себебли, къарачай эллени биринде бир бай адамгъа джумушчу болуб тургъанды, аты Маршаниядан Маршан болгъанды, кеси юй-юйдеги болгъанды, алай бла Маршанкъуулары деб тукъум

къуралгъанды, дей эди ол алим. Тюзю уа, тил-тарих джаны бла терен тинтмегенлей, бир тукъумгъа да тышындан киргенди деб къояргъа къыйынды. Сёз ючюн, Оруслары деген тукъум саулай тюрк миллетледе да, бир къауум кавказ миллетледе да ортакъ джюрюген уллу тукъум болгъанын барыбыз да биле эдик, орусдан киргенди деб да тура эдик. Баскаков эмда анызы бла къарачай алим Орус улу К. тинтгеннге кёре ол тукъум къалаупеледен келген энчи къарачай тукъум болгъаны ачыкъланнганды. Кёб тюрлю тарих-тил шагъатлыкъны тинтгенден сора, Баскаков Орусланы юсюнден былай джазады: «...фамилия Урусов происходит скорее всего от карачаевских горских князей, узденей, биев, сохранивших параллельно также и карачаевскую фамилию Урусбиевых». Былайда къошуб къояйыкъ: Н. А. Баскаков 60-чы джыллада огъуна, бир къауум алимле джашырыб кюрешген, бюгюн толу айгъакъланнган оюмну джыйылыулада айтыб туруучан эди: къарачайлыла бла малкъарлыла Кавказны къалеупеледен келген, былайда эм алгъа тамырланнган миллетлериндендиле, дей эди. Белгилисича, Кавказда «ортакъ» тукъум-

ла дагъыда кёбдюле: Алийлары, Абайлары, Аджилары, Тамбийлары, Тохчуклары, д.а.к. Бюгюн, миллетибизни Шимал Кавказда орналгъанына мингле бла джылла болгъаны ачыкъланнгандан сора, быллай тукъумланы да кёбюсюню урлукълары къарачай-малкъар тил бла байламлы болгъанына ишек джокъду. Сёзсюз, Кавказдагъы миллетлени араларында ёмюрледен бери кёб тюрлю байламлыкъ джюрюб келгени себебли, тукъумланы биринден бирине кёчюу, тиллени тюрлю-тюрлю мадарлары бла джангы тукъумла къуралыу процессле тохтамай барыб турадыла. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилден адыг тиллеге кирген тукъумла тинтмегенлей да таныладыла: Акъбашлары, Тууаршлары (тууарчы), Дауурлары (дауурдан), Койчиев (Кочиев — къойчудан), Кошев (къошдан), Темиров, Темирканов, Хатукаев (къатыкъдан).

Бизде да бардыла башха тиллени лексика тамалында къуралыб кёошулгъан тукъумла. Сёз ючюн, Блимгъотлары («блим» адыгча «мал», «гъот» — тутхан — мал тутхан), Къабартыда уллу элни аты болуб тургъанды тюркге кёчгюнчю, бюгюн тышындагъы адыгланы ичин-

де тюбейди. Башында айтхан затларыбыз къарачай-малкъар антропонимика теманы тышындан кёрюне тургъан кыйырыбучхагъыдыла, тема саулай чексиз — кыйырсызды. Бююнню къарачай-малкъар антропонимикагъа бир мингге джууукъ тукъум киреди. Саулай алыб къарасанг, бизни тукъум хазнабыз къарачай-малкъар тиллени кеси тамалында къуралгъанга дженгеди, тукъум сёзле къарачайлыла бла малкъарлыланы кеси тарихлери бла, тил байлыкълары бла терен байламлы болгъанларына ишеклик азды. Ол биринчиси. Экинчиси: бююнню тукъум хазнабызны (башында айтылгъан къошулуу, кёчюу джолла бла кирген тукъумланы айтмагъанлай) эки уллу бёлюмге юлеширге боллукъду.

Биринчиси. Къарачайда бююн джюрюген тукъумланы Къарчаны заманы бла байламлы, кеслерин ол кёзюуде ёзек этген тукъумла. Белгилисича, бююнню тарих ишледе Къарча кеси ким болгъны, аны аты бла бирге айтылгъан Науруз, Будуюн, Адурхай, Трам кимледиле, бири бирине джууукъламыдыла, тенглемидиле, къарнашларыдыла, Къарчаны джашларымыдыла? Бююнлюкде хар къарачай-

лы, хар малкъарлы да толу ийнанган зат: бу ёмюрлени узагъында атлары унутулмай, тарих илму аллына баргъаны бла бирге къарачай-малкъар этносха аланы аталыкъ этгенлери ачыкълана баргъаны себебли, ала бла байламлы келген тукъумла да белгилене, миллетибизни бюгюннгю тукъум хазнасында танг кесек орун да аладыла (кеслерине да «Будуян бутакъ», «Науруз бутакъ», «Трам бутакъ» деб айтылады), эмда къарачай-малкъар этносу къуралгъанындан бери да тамырлы тукъумла болуб келедиле.

Экинчиси. Этнос къуралгъынчы тукъумла орун аламыдыла бизни бюгюннгю тукъум хазнабызда? Сёзсюз аладыла. Юч затны эсге салайыкъ: 1) Къарча бла аны нёгерлери джашагъан кёзюу бла къарачай-малкъар этносу энчилениб къуралыу кёзюулери халкъны эсинде да, талай илму ишде да 13—14 ёмюрлени аягъы-башы кёзюулеге келедиле. 2) Шукур Аллахха, бюгюннгю тарих илмуну джетишимлерини кючу бла Къарча бла нёгерлери бирикдирген къарачай-малкъар этнос Шимал Кавказда къалаупеледен джашагъан, кёзюу кёзюуу бла чачылгъан — джыйылгъан мазаллы тюрк тилли этнос-

ланы — булгарланы, команланы, аланланы, хазарланы юзюклери болгъанларын да энди ажымсыз билебиз. 3) Алай демеклик, къарачай-малкъар халкъны тукъум хазнасында башында айтылгъан этнос юзюкле бла кириб келген тукъумла онглу орун алгъанлары да хакъды. Ол тукъумланы юсюнден бир-бир илму ишледе (Хабич улу Магометни, Байрамкъулланы Ахматны эмда башхаланы) тюрлю-тюрлю оюмла тюбейдиле. Биз былайда къарачай миллет «джыйымдыкъды» деген ауазлагъа «огъай» деген джууабны тамалына дагъан излейбиз. Учхара затлагъа таянмай — «Атам харибден билеме», «Къарт атамдан эшитгенме» дегенча, керти тарих эмда тил шагъатлыкълагъа таяна..

Сёз ючюн, юлгюге мен кесими тукъумуму — Гочияланы ызын ызлаб, арт кёзюудеги тарих ишлеге эс бёлюб, эндиге дери тукъумну ичинде да халкъда да джюрюб келген оюмдан айтайым. Сиз барыгъыз да эшите тургъан болурсуз, таб, Гочияланы кеслеринден огъуна: «Биз Тау Артындан келгенбиз», «гюрджюлебиз», «эбзелебиз», «Джапранлабыз», «Джапаридзелебиз», д.а.к. затланы. Хо, Гочиялары Тау Артында джашагъандыла, таб,

гюрджю алимле да джазыб турадыла аны юсюнден — кьолумда барды 1985 джыл гюрджю тилде чыкыгъан «Къарачай-Малкъар Гюрджю арасындагы тарихли байламлыкъла» деген китаб. Тарих белгиге кёре, таб, бир 300 джылны да джашагъандыла, къатышхан да болурла Джапарианилеге, Джапаридзелеге да.. Алай а тарих шагъатлыкълагъа кёре, бу тукъумну тамыры, кёб къарачай-малкъар тукъумланы тамырыча, къарачайны бурун «кетиб къайтханы» бла байламлыды. Бюгюнню тарихчиле бир оюмгъа келген бир зат: ары дери да бола тургъан араб-хазар къазауатладан кючден кьутулгъан, арыгъан — тозурагъан аланла, хазарла эмда ала бла къатышхан кёб тюрлю къауумла (племяла) 12-чи ёмюрден башлаб, татар-монгол эмда Асхакъ Темирни зорлукъларындан сора 13-чю ёмюрню аягына кау-куу болгъандыла: кырылгъандыла, къачхандыла, къоркъуусуз таша джерледе бугъунгандыла. Кысхача айтханда, Гочиялары (ала бла бирге талай тукъум да айтылады — Хубийлары, Тебулары эмда башхала) къачхынчыла болуб Тау Артына тюшедиле. Сёз ючюн, Абхазияда алай къачыб баргъанланы атлары «къачхан,

къачхынчы» деген сөзден «кашла» болгъанды. Гочиялары Тау Артына къачхынчы болуб тюшгенлерине тарих-тил шагъатлыкъны Байрамкъулланы Ахматны «И азиатские и европейские аланы были предками карачаевцев и балкарцев» 1998 джыл чыкъгъан китабында Гочия деген ат алан атды дегенине тюбейбиз (108 бет). Дагъыда бир тарихли шагъатлыкъ. «Къарча» китабны кесине къалай къарасакъ да (мен толу ийнанама ол тарихли эсгертме болгъанына), анда келтирилген документли шагъатлыкълагъа уа соруу салмайбыз. Бу китабны 483 бетинде автор Хасанланы Назир белгили европачы алим-джолоучу Марко Полону татар-монгол зорлукъну тюбюне тюшген тюрк ханлыкъланы юсюнден джазгъанына таяна, былай айтады: «Аны китабыны (Марко Полону — Г. С.) 227-чи бетинде татарланы биринчи ханы Саин-ханны юсюнден джаза, «Ол (Саинхан) Эрсейни, Команияны, Аланияны, Лакны, Менгиарны, Зични, Гучияны, Хазарияны алгъанын айта, ол аланы алгъынчы, ала бары да Команияныкъы болгъандыла», — деб Марко Полону джазгъанын келтиреди Назир хариб, джандетли болсун. Айхай да, былайда кенгирек тарих

тинтиу керек да болур, алай болса да былайда айтылгъан Гучия команла, аланла, хазарла бла байламлы кеси бир джерни, неда бир бёлекни (племя) аты болурму?

Былайда Эресеи, Комания, Алания деб къраллача атлары айтылгъанлыкъгъа, Саин-ханны къазауат этиб келген джолунда тюбеген джерлени бир бёлекни, (племя) неда къауумну атлары Лак, Зич, Менгиар, Гучия бла айтылгъанга да ушайды. Сёз ючюн, Менгиар деген, биз оюм этген бла, («Менгрел» тюлдю, башха патауалагъа кёре, Сайын-хан ол джанына бармагъанды) Минги тау дегенча къуралгъанды, Минги + ар, (тат + ар, малкъ + ар, хаз + ар, къаб + ар, ав + ар дегенча) Минги тауну тегерегинде кеси бир джерни атыды. Башында айтылгъан сёздеде — ар деген къураучу аффиксни бир къауум алимле (Хабич улу, Байрамкъул улу) «эр» деген сёзге элтедиле. Башха оюмлагъа кёре, бу аффикс «ары», «джары» деген эски кёргюзтюучю элементге саналады. Алай демеклик, Минги + ар (Менгиджар — Менгиджер) Минги тауну тюбюнде Малкъарны джерини ол замандагъы аты болурму? Гучия деген ат Зич (Къабарты) бла Мингиарны къатларында

айтылгъаны себебли ол төгерекде бир джерчикни неда кеси бир тюрк племяны (алан неда хазар къауумну) аты болур, дейбиз. Гочияланы юсюнден джюрюген бир къауум хапаргъа кёре, ол Схауат төгерекдеди. Сёз ючюн, кёб болмай, Схауат элге 300 джыл толгъанын белгилеген кёзюуде (ай медет, ким белгилеген эди ол болджалны) докладчы Хапаланы А. Б. тюппе-тюз оюмну айта эди: Схауат 13—14-чю ёмюрлеге дери бир уллу эл болуб оюлгъанды, аны тарихи энчи тинтилир керекли болуб турады, дей эди. Кертиси да, докладчы айтхан кёзюуле (600—700 джылланы мындан алгъа) Асхакъ Темирни аскер башчыларыны бири Сайын-ханы былайда болгъаны да Схауатны биринчи чачылгъаны да бир кёзюуде боладыла — 13—14 ёмюрлени араларында. Алай бла ары дери да кёб къаушатылгъан эмда ахыры Сайын-хан чачхан джерлени биринчи аты Гучия болгъанды эмда Гочияланы тукъум атлары европачы алим джазгъан Гучия бла байламлы болгъанына биз ишексизбиз.

Алай бла Гочиялары дагъыда талай джердешлери бла къачхынчы болуб Тау Артында джашагъандыла. Тюзю, Къара-

чайгъа кеч къайтхандыла — къартла айтхангъа кёре, таб, 18 ёмюрню арасы сюремде, сёзсюз, ала гюрджюлеге, абхазлагъа да къатышхандыла, аны бла джюрюб турадыла «джапран» (Джапариани) «Джапаридзе» деген сёзле бу тукъумну эсинден кетмей.

Андан къайтхандан сора Гочияланы бир къаууму Схауатда къалгъандыла, бир къаууму Къарачайда Индиш Башы, Индиш Аягъы сюремледе орналгъандыла, бюгюн да къарачайчыла ол джерлеге Гочиялары дейдиле («Гочиялада биченлигим барды», «Гочиялагъа къошха чыгъарыкъбыз», «Наныкъ джыяргъа Гочиялагъа чыкъдыкъ», — деб сёлешедиле).

Быллай джолла къарачай миллетни джыйымдыкъ болмагъанына шагъатлыкъ да этерикдиле, миллетни тарих сезимин да ёсдюрлюкдюле, биригиб джашаргъа болушурукъдула. Ол а керекди...

Башлары

Ал сёз

4

НАЗМУЛА

Джазыу, джашау, сагъышла...

Къачны аллы бла	16
О, Табигъат!	18
Къарачай анала	20
Халкъыма	22
Джашлыкъ шахарым	25
Кёгюрчюн	26
Къыш	28
Тёлюлеге ант	30
Байрамукъланы Халиматха	34
Виктор Харагъа	36
Теке къалкъыу	38
Харсха келишген поэтге	40
Орус тилге	42
Архыз	44

Джазны кючю кёбдю...

Къыркъ джыл болгъан	
тиширыугъа	45
Тиширыуну насыбы	47
Тюшюмде бир келсенг а	48
Кетмейди эсден	50
Кесиме	51
Дыб..., дыб..., дыб...	53
Халкъ джырлагъа	54
Тюбемедик биз	56

Ач тюзню ачыуу

Анда ёсген тенглериме	57
Ахматованы окъуй...	59

Къабырла бла айырыла

Узагъед джолубуз — Кавказгъа	61
Чотчаланы Магометге	63
Емюргеди Хорлам	65
Аны да баред онсепаз джылы	67
Атасыз ёсген джашлагъа	69
Урушдан къайтмагъанлагъа	71
Атам салгъан терекчик	73
Васнецовну «Юч Деую»	75
Клавдия Шульженкогъа	77

Сабийлеге

«А» — дан башлаб алгъышым	79
Таулу сёзюм, татлы сёзюм	86
Белляу сёзю анамы	88
Зухрагъа — джети джыл	90

Гочияланы Сонягъа

ХАПАРЛА

Елчеленнген джазыу	103
Ант	120
Ахыры той бла бошалды	131

Тарихден тамчыла

Кёзююню оюулары	138
Баяут бла баяутчула	156
Тукъумунгу ызы бла	175

Гочияева Софья Аюбовна

СТО СТРУН ОТ СЕРДЦА

Стихи, рассказы, публицистика

На карачаевском языке

К печати подготовил автор

Издается в счет средств автора

Оформление и художественное редактирование
В. В. Сиротиной

Технический редактор *М. М. Дыбекова*

Сдано в набор 15.08.2000. Подписано в печать 04.10.2000. Формат 70×84^{1/32}. Бумага офсетная. Гарнитура «Школьная». Печать высокая. Усл. печ. л. 6,5. Усл. кр.-отт. 6,9. Уч.-изд. л. 4,7. Тираж 500 экз. Заказ 2512. Карачаево-Черкесское государственное республиканское книжное издательство, 369000, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати. Лицензия 040617 от 06.05.98. Карачаево-Черкесское ОАО «Полиграфист», 369000, г. Черкесск, ул. Первомайская, 47. Лицензия 040035 от 14.06.99.

Г 91

Гочияева С. А. Сто струн от сердца. Карачаево-Черкесское государт. республик. книжное издат-во, 2000 — 192 с.

ISBN 5—7289—0182—4

В предлагаемый сборник вошли ранее не изданные произведения поэзии и прозы, а также публицистики.

84 (2 Рос-Кара) 6—5

Г 470228020
9П1 (03)—2000 2000